TEXT PROBLEM WITHIN THE BOOK ONLY

UNIVERSAL LIBRARY

न सर्वं सर्वेणेति। तथाऽ(१)नुगमानियमोपि स्वभा-

दीधितिः।

विरुध्यते, मानाभावात्, अन्तरेण चैकं(२) धर्ममनेकेष्वेकव्यव-

हि तार्किकादिभिः कुण्डलादौ हेमत्वाद्यवच्छिन्नाभेदो न स्वीक्रियते। अपि च हेमत्वादिना कुण्डलादावभेदस्वीकारे भेदोपि तेनैव रूपेण स्वीकार्यः। अन्यथा हेम कुण्डलमिति सामानाधिकरण्यप्रत्ययानुपपत्तेः। नहि द्रव्यत्वघटत्वाभ्यां भेदसत्त्वेपि घटः कलश इति सामानाधिकरण्यधीर्भवति। न चैवम्।

'कार्यात्मना तु नानात्वमभेदः कारणात्मना।
हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा॥'

इति भेदाभेदवादिकारिकया विरोध इति वाच्यम्। पूर्वोक्तानुपपत्तिपरिहाराय तस्या अन्यथा व्याख्येयत्वात्। तथा हि, कार्यात्मना, कार्यमात्रगतकटकत्वकुण्डलत्वादिरूपैः कटककुण्डलादीनां मिथो भेद एव, कारणात्मनेत्यत्र कार्यात्मनेत्यनुषज्यते, तथा च कारणगतेन रूपेण कार्यमात्रगतेन रूपेण च हेमत्वकुण्डलत्वादिभ्या अभेदः, नानात्वमित्यनुषज्यते। तथा च कारणात्मनेत्यस्य हेमत्वकुण्डलत्वाभ्यां कटककुण्डलयोर्भेदाभेदावित्यर्थः। कुण्डले कुण्डलत्वावच्छेदेन हेमत्वावच्छिन्नकटकस्य भेदाभेदाविति यावत्। एवं च हेम कुण्डलमिति प्रत्ययोपपत्तिरिति भावः। हेमात्मना यथाऽभेद इति। अभेदः, अभेदोपीत्यर्थः। तेन भेदस्यापि लाभः। कुण्डलाद्यात्मना भिदेत्यत्र तु, भिदा, भिदैवेत्यर्थः। एवकारेण अभेदव्यवच्छेदः। इति रीत्योक्तकारिकाया व्याख्यानस्य वाच्यत्वेन एकरूपेणैव भेदाभेदौ वाच्यौ, तथा च भावाभावयोरवच्छेदकभेदं विना विरोधादसङ्गतिरिति चेन्न।

अवच्छेदकाभेदेन संयोगतदभावयोर्विरोधः, घटत्वतदभावयोस्तु अवच्छेदकभेदनिरपेक्ष एव विरोधः, इति हि अनुभवबलादेव स्वीक्रियते। तथा चावच्छेदकभेदं विनापि गुणगुण्यादिस्थले भेदाभेदावपि सामानाधिकरण्यप्रत्ययादेव स्वीक्रियेते। अत्यन्ताभेदे, अत्यन्तभेदे वा उक्तप्रत्ययासम्भवात्। तदुक्तं तैः, "विरुद्धमिति नः क्व प्रत्ययः, यत्र प्रमाणगोचरः। प्रकृते च प्रमाणसत्त्वान्न विरोधप्रत्ययः। सामानाधिकरण्यप्रत्यये हि भेदाभेदौ भासेते।" इति। इदमत्र तत्त्वम्, द्रव्यत्वघटत्वयोः शुद्धयोर्भेदानुभवे भासते यो भेदः तस्यैव द्रव्यं घट इत्यनुभवे द्रव्यत्वतदुपहितानुयोगिकतया घटत्वतदुपहितप्रतियोगिकतया च भानम्। औपाधिकभेदधीस्थले तथैवानुभवात्, तथा च द्रव्यत्वघटत्वोपहितयोर्भेदस्य अनुभवसिद्धत्वात् तन्न्यायेन विशिष्टज्ञानमात्रस्य विशेष्यविशेषणभेदविषयत्वमव्याहतम्। अन्यथा विशेष्यविशेषणयोरभेदस्थले घटो घट इत्यादिप्रत्ययप्रसङ्गात्। न चैव घटो द्रव्यं न इत्यादिधीरपि प्रमा स्यादिति वाच्यम्। नञ्भेदादिपदाभिलप्यज्ञाने तादात्म्यविरोधित्वविशिष्टभेदस्यैव विषयत्वात्। तस्मादुक्तरीत्या भेदाभेदयोः अविरोधित्वादिकं भट्टप्रभृतिभिरुच्यमानमुपपद्यते एव। वेदान्तदर्शने तु एकाधिकरणकस्वाप्नभावाभावदृष्टान्तेन भेदाभेदयोरविरोधः। अथ वा व्यवहारदशायामेव अवयवावयविगुणगुण्यादिभेदस्य विचारेण मिथ्यात्वनिश्चयात् तादृशभेदः प्रातीतिकः, अभेदस्तु व्यावहारिक इत्याविरोधः।

तदिदं भेदाभेदमतं न्यायसिद्धान्ते कपाले घटः, घटे रूपमित्यादिप्रत्ययस्य प्रमात्वाभ्युपगमान्नाङ्गीक्रियते इति सुधीभिर्विभावनीयम्। विस्तरस्त्वस्य आकरेषु द्रष्टव्य इत्यलम्।

(१) अथाऽ—पा० २ पु०। (२) अन्तरेण चैक—कालि० मु० पु० पा०।

वादेव(१) किं न स्यादिति चेत्(२)। एकस्यानेकसम्बन्धेऽनेकस्य चैक(३)सम्बन्धेऽविरोधात्. एकानेकयोरनेकव्यवहाराविरोधादिति।

दीधितिः।

हारो न सम्भवति, कारणाभावात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गाच्चेत्याह। एकस्येत्यादि। एकेति। यथा(४) एकस्मादनेकव्यवहारो नोपपद्यते, तथाऽनेकेभ्योऽप्येकव्यवहारो नोपपद्यत इत्यर्थः(५)॥

दीधितिटिप्पणी।

विशेष इति। अत्यन्तभेदस्याविशेषात् गोत्वमेव गवि नाश्वादावित्येवं विशेष इत्यर्थः॥

कल्पलता।

विशेष इति। भिन्नयोः क्वचित्सामानाधिकरण्यं क्वचिच्च नेत्यत्र विशेषो वाच्य इत्यर्थः। स्वभाव एवात्र नियामक इत्याह। अस्तीति। स च (६) स्वभावः प्रतीतिसाक्षिक इति भावः। तर्हि व्यक्तिविशेषानुगतमति(७)नियमोऽपि स्वभावादेवास्तु, किं जात्येत्याह। तथेति(८)। एकस्येति। यद्येको धर्म्मोऽनेकसम्बन्धी न भवति, तदा तेनानुगतप्रत्ययो(९) न भवेत्, न चैवम्, यदि वाऽनेकेषां धर्मिणामेकधर्म्मसम्बन्धविरोधः स्यात् तदा तथा कल्प्येत, न चात्र विरोध इत्यर्थः। एकानेकयोरिति। एकेन यथा नाने-

(१) स्वभावादेवेति—पुण० पु० पा०। (२) चेन्न—पुण० पु० पा०।

(३) ऽनेक—पा० २ पु०।

(४) एकस्मादनेकव्यवहारस्याप्रसक्तत्वात् दृष्टान्तपरतया योजयति। यथेति।—पुणानन्दः।

(५) अनेकव्यवहार इत्यर्थः—पुण० पु० पा०।

(६) अस्तीति। तत—कालि० मु० पु० पा०। (७) व्यक्तिरेवानुगम—पुण० पु० पा०।

(८) त्याह। अथेति—पुण० पु० पा०। (९) प्रत्ययोपि—पुण० पु० पा०।

कल्पलता।

कव्यवहारः(१), तथाऽनेकैः पिण्डै(२)रेकव्यवहारोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः॥

नापि ज्ञानतो बाधकम्, तत्स्वरूपप्रतिक्षेप(३)स्यानुभवबाधितत्वात्। कारणप्रतिक्षेपस्य तज्जन्म(४)नैवापास्तत्वात्। एकत्वप्रतिक्षेपस्य(५) विरुद्धधर्म्माध्यासविरहप्रतिहतत्वात्। पारोक्ष्यापारोक्ष्यादेरसिद्धेः(६)।

दीधितिः।

ज्ञानतो वेति द्वितीयं विकल्पं निरस्यति। नापीति। बाधकं हि ज्ञानस्वरूपत्वे तदेकत्वे वा। तदेवेदमिति विज्ञानं तदिदन्तास्पदयोरेकधर्मवत्त्वमवगाहमानं सामान्ये प्रमाणं भवेत्, यदि च तदिदङ्ग्राहिणी विज्ञाने मिथो भिन्ने, क्व तदा सामान्यसिद्धिवार्तेति भवति ज्ञानैकत्वबाधात्सामान्यबाधः। तत्प्रामाण्ये वा आद्यमपि। ज्ञानस्यानुपलम्भो वा कारणाभावो वा। आद्ये, तत्स्वरूपमिति। चरमे, कारणेति। द्वितीये, एकत्वेति। पारोक्ष्यापारोक्ष्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासोऽस्तीत्यत आह। पारोक्ष्येति।

दीधितिटिप्पणी।

दीधितौ, तदेकत्वे वेति। ज्ञानैकत्वे इत्यर्थः(७)। ज्ञानैकबाधकरूपं ज्ञानतो बाधकं कथं पूर्वोक्तसामान्यसिद्धौ बाधकमत आह। तदेवेदमिति। सामान्यसिद्धिवार्तेति। प्रत्यभिज्ञानरूपत्व एवाभेदावगाहनात्, विभिन्नज्ञानत्वे तु प्रत्यभिज्ञानरूपत्वाभावान्न भेदसाधकत्वमिति भावः। तत्प्रामाण्ये वेति। बाधकं हीत्यन्वयि, इदञ्च तदेकत्वे वेत्यनन्तरमेव बोध्यम्, किन्तु तद्विवरणव्यवधानाद्व्यवहितमिव भाति। चरमे आत्मीयचरमे।

---

(१) यथाऽनेकव्यवहारः—पुण० पु० पा०। (२) तथा पिण्डै—कालि० मु० पु० पा०।
(३) प्रतिषेध-पा० २ पु०। (४) प्रतिक्षेपस्य च जन्म-कालि० मु० पु० पा०।
(५) प्रतिक्षेपस्य-पा० २ पु०। (६) रप्रसिद्धेः-पा० २ पु०।
(७) ज्ञानैकत्वे—पा० २ पु०।

विषयमप्रतिक्षिप्य तत्प्रामाण्यस्य प्रतिक्षेप्तुमशक्यत्वात् तदप्रतिक्षेपस्य च दर्शितत्वात् । इन्द्रियजत्वप्रतिक्षेपस्य चेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानबाधितत्वात् । साक्षात्कारित्वविश्रान्ते च(१) तदनुविधानस्याव्यभि-

दीधितिः ।

संस्कारेण स्मृत्या वोपनीते विशेषणेपि विशिष्टज्ञानस्यापरोक्षताया व्युत्पादितत्वात् । तृतीयमपि(२)विषयबाधो वा,व्यापका(३)नुपलम्भो वा।आद्ये, विषयमिति। स्यादेतत्। अर्थसमुत्थं(४) हि ज्ञानं प्रमा,अर्थनिरपेक्षाणां वासनामात्रसमुत्थानां शशविषाणादिविकल्पानामप्रमाणत्वात् । अर्थश्चेन्द्रियसापेक्ष एव प्रमामाधत्ते, न च विकल्पा इन्द्रियजन्मान इति द्वितीयं निरस्यति। इन्द्रियजत्वेति।अथ विनापीन्द्रियव्यापारं शशविषाणादिविकल्पोत्पादाद्व्यभिचारेण विकल्पाकारणमिन्द्रियं तज्जनकनिर्विकल्पक एवोपक्षीणं, वन्ह्यनुमितिजनकधूमज्ञान इवेत्यत आह। साक्षात्कारित्वेति।

दीधितिटिप्पणी ।

संस्कारेणेति । प्रत्यभिज्ञानस्य तत्तांशमादाय उपनीतभानरूपत्वेपि इदन्तांशमादायापरोक्षविशिष्टज्ञानरूपत्वं व्युत्पादितमिति एकत्रैव पारोक्ष्यापारोक्ष्यसत्त्वात् न विरुद्धत्वं तयोरित्यर्थः। व्यापकेति। प्रामाण्यीयव्यापकानुपलम्भेत्यर्थः । प्रामाण्यव्यापकस्य इन्द्रियजत्वस्य प्रतिक्षेपं दर्शयति। स्यादेतदित्यादिना। ननु प्रामाण्यव्यापकं कथमिन्द्रियजत्वमत आह। अर्थसमुत्थमिति। विषयजन्यमित्य-

(१) विश्रान्तेश्च-पा० २ पु० ।
(२) तृतीयम्, तज्ज्ञानप्रामाण्ये बाधकम् ।—गुणानन्दः ।
(३) व्यापकम् , तन्नये प्रमात्वस्येन्द्रियजत्वम् ।—गुणानन्दः ।
(४) अर्थसम्बद्धं-पाठः ।

चारात्(१) * ।

दीधितिः ।

साक्षात्कारित्वावच्छिन्नं(२) प्रत्यव्यभिचारेणेन्द्रियस्य कारणत्वात्॥

दीधितिटिप्पणी ।

र्थः । धूमज्ञाने यथा इन्द्रियमुपक्षीणं नानुमितिहेतुरित्यर्थः ॥

कल्पलता ।

मूलविकल्पद्वये द्वितीयं विकल्पं दूषयति । नापीति । ज्ञानतो बाधकमिति कोर्थः, किं सामान्यविषयं ज्ञानमेव नास्ति, अकारणकं वा, नानाविषयकं वा, परोक्षाकारं वा, निर्विषयत्वेनाप्रमारूपं वा, अनिन्द्रियजं वा, असाक्षात्कारि वा । तत्र नाद्य इत्याह । तत्स्वरूपेति । द्वितीयं दूषयति । कारणेति । तृतीये त्वाह । एकत्वेति । चतुर्थं दूषयति । परोक्षेति । विषये तावन्न पारोक्ष्यं नाप्यपारोक्ष्यं, तदुभयस्य ज्ञानधर्म्मत्वात्, तथा च जातिगोचरज्ञानमिन्द्रियजमपरोक्षमेव, अनिन्द्रियजं तु परोक्षमिति नैतत् जातौ बाधकमित्यर्थः । पञ्चमं दूषयति । विषयमिति । विषयप्रतिक्षेपाधीनो हि प्रामाण्यप्रतिक्षेपः, स च प्रकृते नास्तीत्यर्थः । षष्ठं दूषयति । इन्द्रियजेति । सप्तमं दूषयति । साक्षादिति(३) । अयं गौरित्यादिविकल्पानां साक्षात्त्वमनुभवसिद्धमतोपीन्द्रियजत्वमित्यर्थः ॥

(१) स्याव्यभिचारित्वात्-पा० २ पु० ।

* इतः परं कलिकातामुद्रितपुस्तकं न लभ्यते, मुद्रापकमहोदयाः सम्प्रार्थिता अपि मुद्रितानंशान्न दत्तवन्तः, अतः पुण० पु० पुस्तकाधारेणाग्रिमग्रन्थमुद्रणं भवतीति सहृदयपाठका विदाङ्कुर्वन्तु । सम्पादकः । ता. १ जुलै १९३७ ।

(२) साक्षात्कारित्वावच्छिन्नम्, जन्यत्वेन विशेषितम् ।—गुणानन्दः ।

(३) साक्षात्कारीति—पुण० पु० पा० ।

अन्यथा निर्विकल्पकस्याप्यनिन्द्रियजत्वप्रस-

दीधितिः ।

यदि च यथाकथञ्चित्तत्सधर्म्मणो विकल्पस्येन्द्रियव्यभिचारात्साक्षात्कारिणोऽपि तस्येन्द्रियाजन्यत्वं, तदा निर्विकल्पकसधर्मणोऽस्फुटावभासस्य(१) कामातुरकामिनीज्ञानस्येन्द्रियाजन्यत्वान्निर्विकल्पकमपीन्द्रियजन्यं न(२) स्यादित्याह। अन्यथेति। इदञ्च(३) भावनावशात् स्मृत्युपनीतकामिन्यां पुरोवर्त्तित्वारोपः, तत्र च(४) दर्शनत्वारोप इति मतेन(५)। भावनापरिपाकवशाद्योगिनामात्मनीव कामातुरस्य कामिन्या निर्विकल्पकमिति मतेनेदम्। तथा च यथाश्रुत-

दीधितिटिप्पणी ।

यथाकथञ्चिदिति। यं कञ्चिदपि धर्ममादायेत्यर्थः। विकल्पस्य शाब्दलिङ्गादिजविकल्पस्य। तस्य विकल्पस्य। तदेति। अस्फुटावभासत्वमादाय समानधर्मवत्त्वं वाच्यम्(६)। न स्यादिति। जन्यताविघटकस्य व्यभिचारिणा समानधर्मत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः। ननु पुरोवर्त्तिलतादौ कामिनीत्वारोपरूपस्य कामातुरकामिनीज्ञानस्य लतागोचरनिर्विकल्पकसापेक्षतया कथं तदन्तरेणेत्यादिकथनमत आह। इदञ्चेति। पुरोवर्त्तित्वारोप इति। कामिनीं पुरोवर्त्तिनीत्यनुभवादित्यर्थः। कामिनीं पश्यामीति कथमनुव्यवसाय इत्यत आह। तत्र चेति। तत्र ज्ञाने। आत्मनीवेति। यथाऽऽत्मानं सर्वं पश्यत इत्यर्थः। कामातुरस्य कामिनीज्ञाने निर्विकल्पकत्वं नास्तीति स्वयं यथाकथञ्चित् समानधर्मवत्त्वरूपेण व्याख्यातम्, इदानीं निर्विकल्पकत्वरूपधर्ममादाय कामिनीज्ञानस्य व्यभिचारादित्यत आह। भावनेति। कामिन्याम् असन्निकृष्टकामि-

(१) मानस्य–पुण० पु० पा० । (२) न्द्रियाजन्यं–पुण० पु० पा० ।

(३) भावनावशात् कामिन्या अपि साक्षात्कारे क्व इन्द्रियजत्वव्यभिचार इत्याशङ्क्याह । इदञ्चेति । वस्तुतस्तु अस्फुटावभासत्वेन सजातीयता, व्यभिचारश्च परनयमाश्रित्येति यथाश्रुतमेव ज्यायः ।– गुणानन्दः । (४) रोपस्तत्र—पाठः ।

(५) अयमभिप्रायः, स्मृत्युपनीतकामिन्यां कामिनीत्वांशप्रमोषेण पुरोवर्त्तित्वावभासे पुरोवर्त्तित्वानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता निरवच्छिन्नेति कृत्वा उक्तावभासस्य धर्म्यंशे, अन्यत्र च निरवच्छिन्नविषयताकत्वरूपं निर्विकल्पकसधर्मत्वं अस्फुटावभासपदवाच्यं वर्तत एवेति तस्यानिन्द्रियजत्वे निर्विकल्पस्याप्यनिन्द्रियजत्वापत्तिरिति प्रघट्टकार्थः । (६) त्वं बोध्यम्—पा० २ पु० ।

ङ्गात्। कामातुरकामिनीज्ञान(१)स्य तदन्तरेणाप्युपपत्तेः। बाधकाभावाच्च दर्शनव्यापारस्योपाधि(२)त्वकल्पनानव-

दीधितिः।

मेव(३)साधीय इत्यपि कश्चित्(४)। यदा च भावनावशात्पुरोवर्त्तिलतादावेव कामिनीत्वारोप इति मतं(५), तदापि निर्विकल्पकत्वापेक्षया लाघवेन साक्षात्कारित्वमेवेन्द्रियजन्यतावच्छेदकम्। नित्येश्वरप्रमाभ्युपगमे तु क्वार्थसमुत्थत्वादेः प्रामाण्यव्यापकत्वसम्भवने(६)ति मन्तव्यम्। केचित्तु, अन्यथेति। साक्षात्कारित्वे सत्यप्यनिन्द्रियजन्यत्व इत्यर्थः। अथेन्द्रियजन्यत्वाधीनं न सविकल्पकस्य साक्षात्कारित्वमपि तु निर्विकल्पकजन्यत्वाधीनमत आह। कामातुरेति। लतादौ कामिन्यारोपस्य विनापि निर्विकल्पकमिन्द्रियजन्यतामात्रेण साक्षात्कारित्वादित्यर्थ इत्याहुः। तच्चिन्त्यम्(७)।

दीधितिटिप्पणी।

न्याम्। इति मतम्, तथा च पुरोवर्त्तिलतादिविशेष्यककामिनीज्ञानस्य विशेष्यांशे लौकिकतया इन्द्रियजत्वेन तदन्तरेणेत्यादिग्रन्थासङ्गतिः स्यादित्यर्थः। असङ्गतिमुद्धरति। तदापीति। तथा चास्य ग्रन्थस्य निर्विकल्पकत्वं न जन्यतावच्छेदकं स्यादित्यत्र तात्पर्यमिति भावः। नन्वेतावतापि निर्विकल्पकस्य साक्षात्कारित्वं इन्द्रियजत्वनियतं स्यात्, न तु विकल्पस्य तत्साक्षात्कारित्वं, तस्य निर्विकल्पकजत्वाधीनमेव स्यादित्याशङ्कते। अथेति। तच्चिन्त्यमिति। लतादौ का-

(१) कामिनीसाक्षात्कार-पा० २ पु०। (२) व्यापारोपाधिक-पा० २ पु०।

(३) श्रुत एव-पाठः। यथाश्रुतमेवेति। निर्विकल्पकत्वावच्छिन्नं प्रत्येव व्यभिचारोपदर्शनोपपत्तिरित्यर्थः—गुणानन्दः। (४) कश्चिदित्यरुचिबीजं निर्विकल्पकोपगमे इन्द्रियजन्यत्वावश्यकत्वमिति क्व व्यभिचारशङ्का। विनैवेन्द्रियं निर्विकल्पकस्याप्रामाणिकमित्यादि।—गुणानन्दः।

(५) तथा च नेन्द्रियजत्वव्यभिचारः, स्मृत्युपनीतकामिन्या पुरोवर्त्तित्वारोपे तु पूर्वोक्ते इन्द्रियाजन्यत्वमेव, बहिरिन्द्रियाणां स्वायोग्यमुख्यविशेष्यकज्ञानाजनकत्वनियमेन असन्निकृष्टकामिनीमुख्यविशेष्यकस्य तस्य इन्द्रियजन्यत्वानुपपत्तेरित्याशयः। (६) च्छेदकमि-पाठः।

(७) तच्चिन्त्यमिति। बौद्धैरारोपस्य साक्षात्कारित्वानुपगमेन उभयासिद्धतया प्रसाध्याङ्कत्वादित्यादिदूषणेनेत्यर्थः।—गुणानन्दः।

काशात् । अवकाशे वा विपर्य्ययकल्पनाया अपि प्रस-
ङ्गात्।इन्द्रियमनपेक्ष्य(१) साक्षात्कारिसमनन्तरप्रत्ययम-
हिममात्रेण साक्षात्कारिविकल्पोत्पत्तौ तद्विपरीतानुत्प-

दीधितिः ।

भवेदेवं यदि सविकल्पकस्य साक्षात्कारित्वं स्वाभाविकं भवेत्, न त्वेतदस्ति, निर्विकल्पकसाक्षात्त्वस्य तत्रारोपादत(२) आह । बाधकाभावाच्चेति। दर्शनम्(३) निर्विकल्पकम्। व्यापारः धर्मः, उपाधीयत इत्युपाधिरारोप्यः(४)। विपर्ययः विकल्पधर्मस्य(५) निर्विकल्पके समारोपः । अथसमनन्तरप्रत्यय(६) एव विकल्पजनको नेन्द्रियम्, स च साक्षात्कारीति करणसारूप्याद्विकल्पोपि साक्षात्कारीत्यत्राह। इन्द्रियमिति । विपरीतस्यासाक्षात्कारिविकल्पस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात्,सविकल्पकमात्र एवालयविज्ञान(७)हेतुतायास्त्वयोपगमात्। यदीन्द्रियं

दीधितिटिप्पणी ।

मिनीत्यारोपस्य कामिन्यंशेऽलौकिकतया सविकल्पकतया साक्षात्कारित्वमेव नास्तीत्यस्वरसः । दर्शनमिति। तथा चात्र बहुव्रीहिर्बोध्यः। समनन्तरप्रत्ययः निर्विकल्पकम्, सः उक्तप्रत्ययः। ननु कथमसाक्षात्कारिविकल्पस्यानुत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यत आह । सविकल्पकमात्रेति । त्वया निखिलसविकल्पक एवालयविज्ञानरूपनिर्विकल्पहेतुः स्वीक्रियते । तथा च यदि निर्विकल्पकजन्यत्वमेव साक्षात्कारित्वे बीजम्, तदा शब्दलिङ्गविकल्पयोरपि आलयरूपनिर्विकल्पकजन्यतया सा-

(१) इन्द्रियमन्तरेण-पा० २ पु० । (२) दित्यत —पाठः ।

(३) दर्शनमिति । तथा च निर्विकल्पकस्य यो धर्मः साक्षात्कारित्वं तदुपाधित्वकल्पनाया इत्यर्थोऽवसेय इति भावः ।—गुणानन्दः । (४) रारोपः—पाठः ।

(५) विकल्पधर्मस्य साक्षात्त्वस्य-पुण० पु० पा० ।

(६) समनन्तरप्रत्ययः, तत्रये आत्मस्थानीयः अहमित्याकारः ।—गुणानन्दः ।

(७) आलयविज्ञानं, समनन्तरप्रत्ययः अहमित्याकारकः पूर्वोक्त एव ।

त्तिप्रसङ्गात्। प्रथममनुत्पत्तेः पूर्वस्मरणादिसहकारिवै-
धुर्यनिबन्धनत्वादित्येषा दिक्।

दीधितिः।

विकल्पजनकं तदा तदापातमात्रेण(१) तादिदमित्यादिविकल्पापत्तिः, अत्राह। प्रथममिति। पूर्वस्मरणम्(२) पूर्वानुभूतव्यक्तिस्मरणम्। साधितं चार्थासमुत्थानामनिन्द्रियजानामनुमित्यादिविकल्पानां विषयाबाधेन प्रामाण्यम्, अप्रामाण्ये चाप्रयोजकं नामजात्यादि-योजनावगाहित्वादिकमित्यनुसन्धायाह। एषा दिगिति॥

दीधितिटिप्पणी।

क्षात्कारित्वमेव स्यादित्यर्थः। तदापातेति। तस्य इन्द्रियस्य आपात-मात्रेण संयोगमात्रेणेत्यर्थः। स्मरणस्य पूर्वत्वमनुपयुक्तमत आह। पूर्वानुभूतेति। दिगर्थव्यक्तेन व्यापकानुपलम्भरूपदोषं खण्डयति। साधितश्चेत्यादि। ननु बौद्धमते नामजात्याद्यवगाहित्वरूपं विक-ल्पत्वमेव प्रामाण्ये प्रयोजकमङ्गीक्रियतेऽत आह। प्रामाण्येति॥

कल्पलता।

अन्यथेति। साक्षात्त्वे सत्यप्यनिन्द्रियजत्वं चेदि-त्यर्थः। ननु निर्विकल्पका(३)नन्तरभावित्वाधीनं तस्य साक्षात्त्वं, न तु इन्द्रियजत्वाधीनमित्यत आह। कामातु-रेति। यत्र स्तम्भादौ कामिनीसमारोपस्तत्र निर्विकल्प-कं विनापि इन्द्रियजत्वमात्रादेव तस्य साक्षात्त्वमित्यतो-ऽपीन्द्रियजत्वमि(४)त्यर्थः। तदन्तरेणापि निर्विकल्प-कमन्तरेणापि। ननु गौरयमिति विकल्पः साक्षात्कारी न भवत्येव, येनेन्द्रियजः स्यात्, साक्षात्त्वं तु तस्य निर्वि-

(१) तदापातमात्रेण, इन्द्रियसन्निकर्षमात्रेण। —गुणानन्दः।
(२) सहकारितामात्रेण पूर्वत्वलाभात् तस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह। पूर्वानुभूतेति।—गुणानन्दः।
(३) ननु विकल्पा—पुण० पु० पा०। (४) साक्षात्त्वमि—पाठः।

कल्पलता ।

कल्पकसाक्षात्त्वौपाधिकमित्यत आह । बाधकाभावादिति । दर्शनव्यापारः साक्षात्त्वम् । यद्वा दर्शनं साक्षात्कारिज्ञानं,तद्व्यापारस्तत्कार्यो विकल्प इत्ययमेवोपाधिः सविकल्पकसाक्षात्त्व इत्यर्थः । स्वाभाविकत्वे बाधके सत्येवौपाधिकत्वकल्पना, तच्चेह नास्तीत्यर्थः। विपक्षदण्डमाह । अवकाशो वेति । सविकल्पकसाक्षात्त्वमेव निर्विकल्पकेऽप्युपाधिः स्यादित्यर्थः । नन्वस्तु विकल्पेपि स्वाभाविकं साक्षात्त्वं, न त्विन्द्रियजत्वाधीनं, किन्तु साक्षात्कारिज्ञानजनितत्वमात्रेणेत्यत आह । (इन्द्रियमिति । एवं तर्हि साक्षात्कारिणः समनन्तरप्रत्ययादसाक्षात्कारिज्ञानं न स्यादेव, तच्च तवाननुमतमित्यर्थः । नन्विन्द्रियमेव यदि साक्षात्कारिसविकल्पकजनकं तदेन्द्रियापातमात्रेणैव जायेत, समर्थस्य क्षेपायोगादित्यत आह ।) प्रथममिति । सहकारिविलम्बेन विलम्बस्य स्थिरपक्षे साधितत्वादित्यर्थः । नन्वभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वान्न तदिन्द्रियजमित्यत आह । इत्येषा दिगिति । इन्द्रियजत्वेऽप्यभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासत्वमविरुद्धमित्यादि तात्पर्य्यपरिशुद्धौ विस्तर इत्यर्थः ॥

अस्तु तर्हि प्रयोजनानुरोधादपोहस्वीकारः। सर्व्वध-

दीधितिः ।

सर्वधर्मेति । शब्दा हिताहितत(१)त्साधनानि तत्तद्धर्म्मविशिष्टानि बोधयन्तस्तत्र तत्रार्थिनः प्रवर्त्तयन्ति निवर्तयन्ति च ।

---

(१) हिताहित—पाठः ।

र्म्मावाच्यत्वसिद्धिर्हि परमं प्रयोजनम्, कल्पनाजाल(१)विधूननेन गम्भीरोदारसमाधिसमधिगमादिति चेत्, निष्प्रमाणकमिदं कः श्रद्दध्यात् । प्रमाणं

दीधितिः।

न चैतत्प्रतिपाद्यानि(२) वस्तूनि भवितुमर्हन्ति, सर्वधर्माणामवस्तुत्वात्, वस्त्ववस्तुनोः(३) सम्बन्धनिषेधात्, अवस्तुनैवान्यापोहेन व्यवहारनिर्वाहात्, निर्णीते चैवं बाह्याना(४)मवस्तुत्वे तदर्थनाविरहेण ततो विरतव्यापारं मनो नैरात्म्यभावनानिरतं(५) समाहितं भवतीति। परमम् उत्कटम्(६)। गम्भीरः मिथ्याज्ञानवासनासमूलोन्मूलनसमर्थः। उदारः फलाव्यभिचारी(७)। इदम् वस्तूनां सर्वशब्दावाच्यत्वस्य सिद्धेः(८) समा-

दीधितिटिप्पणी।

वस्तूनीति विधेयम्। सर्वधर्माणामिति। अनेन चावश्यं धर्मविशिष्टतयैव बोधजननात् न केवलं बोधयितुं पार्यते, अत एव तत्तद्धर्मविशिष्टानीत्युक्तम्। अवस्तुधर्मविशिष्टान्येव वस्तूनि बोध्यन्तामत आह। वस्त्ववस्तुनोरिति। व्यवहारानुरोधाद्वस्तुरूपोऽप्यनुगतधर्मः सिध्यतीत्यत आह। अवस्तुनैवेति। अवस्तुत्वज्ञानात्, तेषाम् बाह्यानाम्, अर्थनाविरहेण, नैरात्म्यभावना न किञ्चिदपि वस्तु स्थिरमित्यादिभावना, समाधिर्वा। ननु भवन्मते वस्तूनां पारमार्थिकताज्ञानात्ततो

(१) मूले, कल्पनाजालविधूननम्, सविकल्पकविषयाणामवस्तुत्वाभिधानम्, सविकल्पकमात्रस्याप्रमात्वज्ञानं वा सिद्ध्येदित्यादि।—गुणानन्दः।

(२) एतत्प्रतिपाद्यानि, शब्दप्रतिपादितानि। वस्तूनि, प्रामाणिकानि। सर्वधर्माणाम्, अनुगतानाम्। तत्पुरस्कारेणैव शब्दप्रवृत्तेरिति भावः।—गुणानन्दः। (३) स्तुनोश्च—पाठः।

(४) बाह्यानाम्, शब्दबोधितानाम्। इत्थञ्च सर्वधर्मावाच्यत्वसिद्धिर्हीत्यस्य मूलस्य वाच्यानां सर्वधर्माणामवस्तुत्वसिद्धिरित्यर्थ इति भावः।—गुणानन्दः। (५) नियतं—पाठः।

(६) उत्कटमिति। तच्च यु(मु ?)क्तिरूपम्।

(७) एतयोः पदयोरर्थनियमस्तु आकरमनुसृत्याभिहितः।—गुणानन्दः।

(८) वाच्यत्वस्य—पाठः।

चात्र न प्रत्यक्षानुमाने । आगमश्च न किञ्चिद्वदती-ति(१) त्वयैव ग्राहितः शिष्यः ।

दीधितिः ।

धिहेतुत्वम् । यथा च(२) वास्तवत्वेपि धर्माणां निर्विद्यते चेतस्तथोपपादितमाकरे । अथ मदीया(३) एवागमाः प्रमाणमस्मिन्नर्थे, तत्राह । आगमश्चेति । अयमर्थो वस्तुभूतो न वा । न चेत् , कथमत्र प्रमाणसम्भावना । वस्तुभूतश्चेत् , न तर्हि शब्द(४)प्रतिपाद्यः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

निर्विण्णं मनो न स्यादत आह । यथा चेति । न किञ्चिद्वक्तीत्यादेर्निष्कृष्टार्थमाह । अयमर्थ इति । वस्तूनां शब्दावाच्यत्वं समाधिहेतुरित्येवंरूपोऽर्थः, नाऽऽगमरूपशब्दप्रतिपाद्यः ॥

कल्पलता ।

प्रयोजनमाह(५) । कल्पनाजालेति । जात्यादिकं यदि(६) पारमार्थिकं न भवति, तदा शाब्दलैङ्गिकविकल्पाधीने प्रवृत्तिनिवृत्ती न भवतः, ततो बहिर्व्यापारादुपरतं मनो नैरात्म्यमात्रभावनपरं समाहितं भवति, अनुगतप्रत्ययस्त्वपोहेनैव तुच्छेन भवति, व्याप्तिशक्तिग्रहावप्यपोहानुगमसाध्याविति भावः(७) । गम्भीरत्वम् सवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमत्वम् । उदारत्वम् नैरात्म्यसाक्षात्कारप्रापकत्वम् । समाधेः समधिगमः प्राप्तिः । इदमिति । सर्वधर्मावाच्यत्वप्रसि-

(१) किञ्चिद्वक्तीति—पुण० पु० पा० ।

(२) ननु समाध्यन्यथानुपपत्तिरेव मानं स्यादित्यत आह । यथा चेति ।—गुणानन्दः ।

(३) आस्तिकागमस्य तद्बोधकत्वादाह । मदीया इति ।—गुणानन्दः ।

(४) शब्दा—पाठः । (५) जनमेवाह-पुण० पु० पा० ।

(६) जात्यादिकं-पाठः । (७) वित्यर्थः—पुण० पु० पा० ।

कल्पलता।

द्धेः(१) अपोहस्वीकारस्य कल्पनाजालविधूननस्य वा स(२)माधिसमधिगमकारणत्वमित्यर्थः। नात्र प्रत्यक्षानुपलम्भौ प्रभवतः(३), येन प्रत्यक्षमनुमानम्वा प्रमाणमिह स्यादित्याह। प्रमाणञ्चेति। ननु सुगतागमप्रतिपाद्यमेवैतत्, यथा तव श्रवणमननादीनामात्मसाक्षात्कारकारणत्वमागमैकसमधिगम्यमित्यत आह। आगमश्चेति। सर्व्वधर्म्मावाच्यत्वे स्वलक्षणं किंधर्म्मोपग्रहेण शब्दः प्रतिपादयेदिति शिष्यास्त्वयैव बोधिता इत्यर्थः॥

न चैवं चेतनो ग्राहयितुमपि शक्यते, स्ववाग्विरोधस्योद्भटत्वात्। तथाहि,

शब्दस्य(४) क्वाचिदपि वस्तुनि मानसिद्धा
बाधाविधि(५)व्यवहृतिः क्वचिदस्ति(६) नो वा।
अस्त्येव चेत् कथमियन्ति न दूषणानि

दीधितिः।

इयन्ति(७) स्वलक्षणानामननुगमात्(८) कथं तत्र सङ्केतग्रहः, अनुगतं धर्म्मं पुरस्कृत्य तद्ग्रहे तस्य वास्तवत्वे न कथं भव-

दीधितिटिप्पणी।

अनुगतधर्मस्य वास्तवत्वे। एवं अलीकत्वे इत्यत्रापि।

(१) इदामिति।—पुण० पु० पा०।

(२) जालविलक्षणस—पाठः। (३) प्रवृत्तौ—पाठः।

(४) मूले, शब्दस्येत्यादि। इह, विचारे अयं प्रश्नः। तदाकारमाह। शब्दस्येति। वस्तुनि, प्रामाणिके, बाधाविधिव्यवहृतिः, निषेधविधिव्यवहारविषयता प्रमाणसिद्धा अस्ति न वा।—गुणानन्दः।

(५) बाधावधि—पाठः। (६) हृतिः किमिहास्ति—पुण० पु० पा०।

(७) इयन्तीति। अस्य गृहीतग्रन्थस्य स्वलक्षणानामित्याद्यभिप्रायेतनेस्यादीत्यनेन सम्बन्धः।—गुणानन्दः। (८) मनुगतत्वात्—पुण० पु० पा०।

नास्त्येव चेत् स्ववचनप्रतिरोधसिद्धिः ॥

इति तवैव विषयसञ्चारमात्रेण श्लोकः ।

दीधितिः ।

न्मतव्याघातः, अलीकत्वे वस्त्वलीकत्वयोर्न कथं सम्बन्धविरोधः, स्वलक्षणस्य विषयत्वे कल्पनापोढत्वमित्यादीनि । धर्म्मस्य कस्यचिदवस्तुनीति(१) परगाथा ॥

दीधितिटिप्पणी ।

स्वलक्षणस्य शाब्दबोधरूपविकल्पविषयत्वे (कथं ?) विकल्पस्य कल्पनापोढत्वम् भ्रमाभिन्नत्वमायातमित्यर्थः ॥

कल्पलता ।

त्वमिव तव शिष्योऽप्यचेतन एव, येनैतादृशादुपदेशात् स प्रतीतो विरोधं स्फुटतरमवधीर्य्येत्याह(२)। न चैवमिति । आगमो न किञ्चिद्वक्तीत्ययमप्यागम एव, तथा च स्ववाग्विरोधः (इत्यर्थः) । विरोधान्तरमाह । शब्दस्येति । शब्देन वस्तुनि विधिनिषेधौ व्यवह्रियेते(३) न वा । यदि न व्यवह्रियेते(४) तदा स्वलक्षणं न सङ्केतविषयः, अननुगमात्(५), स्वलक्षणं न शाब्दज्ञानाविषयः, अभिलापसंसर्गायोग्यप्रतिभासत्वात्, अतद्व्यावृत्तिधर्म्मवत्तथापि स्वलक्षणं न वाच्यम् , अलीकस्यालीकधर्म्मानाश्रयत्वादित्यादीनि दूषणानि त्वयोक्तानि त्वय्येव पर्य्यवसन्नानीत्यर्थः ।

(१) धर्मस्य कस्यचिदवस्तुनीति। तदर्थश्च अवस्तुनि, शशविषाणादौ, धर्मस्य विधिनिषेधव्यवहारविषयताऽस्ति न वा । अस्तीति पक्षे अज्ञाते कथं व्यवहार इत्यादीनि दूषणानि । नास्तीति पक्षे विधिनिषेधव्यवहाराविषयत्वेनैव व्यवहारात्स्ववचनाविरोध इत्यर्थः ।—गुणानन्दः ।

(२) त्यत आह–पाठः । (३) षेधौ क्रियेते–पाठः । (४) यदि क्रियेते—पाठः ।

(५) अननुगतत्वात्–पुण० पु० पा० ।

कल्पलता।

नास्त्येवेति। वस्तु विधिनिषेधव्यवहारभाजनं न भवतीति वदता त्वयैव तादृरूप्येण वस्तु व्यवहृतमिति स्ववचनविरोध एव सिद्ध इत्यर्थः। विषयेति। शब्दस्य कस्यचिद्वस्तुनि मानसिद्धेत्यादिगाथाऽस्मांल्लक्षीकृत्य विरोधदानार्थं त्वया पठिता, सा चावस्तुपदस्थाने वस्तुपदसञ्चारेण मया पठनीयेत्यर्थः॥

न चास्माकमिव तवाप्यत्र मूकतैव शरणम्, सर्वथा वचनविरोधे ह्युदासीनस्य(१) सा शोभते, न चात्र विधौ विरोधः कश्चित्, न च त्वमुदासीनः, प्रयोजनेन(२) प्रवृत्तत्वात्, तस्मादलमङ्गुलिदीपिकया ध्वान्तध्वंसविधि(३)मनुष्ठायेति।

दीधितिः।

प्रयोजनेनेति। वस्तुनः शब्दाप्रतिपाद्यत्वप्रतिपादनं तव प्रयोजनमौदासीन्ये न सिध्यतीति वस्तु न शब्दप्रतिपाद्यमित्यवश्यमभिधानीयम्, तथा च यद्यनेन शब्देन वस्तु न प्रतिपाद्यते, क्व ते प्रयोजनसिद्धिः। अथ प्रतिपाद्यते, स्ववचनविरोधो दुर्वारः॥

कल्पलता।

ननु मद्गाथायां त्वया मूकता यथा अवलम्बिता, तथा विषयसञ्चारेण पठ्यमानायामस्माकमपि मूकतैव शरणम्, अन्यथा विरोध एव स्यादित्यत आह। न चेति। सत्त्वक्षणिकत्वव्यतिरेकदृष्टान्ते कूर्म्मरोमादौ त्वयोदाहृतेऽस्माभिर्निषेधश्चेत्क्रियते(४), तदा

(१) मूले, उदासीनस्येति। शशविषाणादौ तादृशव्यवहारकर्तुरस्मदादेरित्यर्थः।—गुणानन्दः।
(२) प्रयोजने—पाठः। (३) ध्वान्तविध्वंस—पाठः। (४) क्रियेत—पुण० पु० पा०।

कल्पलता ।

(मम) स्ववचनविरोधः स्यात्, तेन तत्र यथा मम मूकता तथाऽत्र(१) न तवोचिता, कल्पनाजालविधूननस्य समाधिसमाधिगमहेतुभावस्य त्वयाऽवश्यनिर्वाह्यत्वात्, तन्निर्वाहकश्च न प्रत्यक्षम्, नानुमानम्, अतश्च शब्द एव वाच्यः, तत्र मत्पठितगाथायां त्वया स्थापनावादिनावश्यं किञ्चिद्वाच्यम्, तथा च स्ववचनविरोधस्तव स्यादेवेत्यर्थः । न च त्वमुदासीन इति । अङ्गुलिदीपिकयेति । स्ववाग्विरोध(२)मङ्गीकृत्य कल्पनाजालविधूननेन प्रयोजनेनापोहाभ्युपगमस्तवालमित्यर्थः ॥

आगमस्य तत्त्वार्थपरिस्पर्शित्वविरोधे न(३) स्वर्गापवर्गार्थिनां प्रवृत्तिः सिद्ध्यतीति प्रयोजनमस्मद्विचारस्यैव परं(४) सुन्दरम् ।

कल्पलता ।

नन्वागमस्य वस्तुविषयतया प्रामाण्याभ्युपगमे तव कथं निर्बन्ध इत्यत आह । आगमस्येति ॥

तस्माच्छब्दैः किं वाच्यमित्यनुयोगे किं प्रतिभा-

दीधितिः ।

प्रतिभासः ज्ञानजननम् । शब्दजन्यज्ञानविषयः क इति

दीधितिटिप्पणी ।

मूले, प्रतिभासादित्यादि सर्वत्र पञ्चमी ल्यब्लोपे(५) । ज्ञानजननार्थकत्वेन कोऽर्थो लब्ध इति दर्शयति । शब्दजन्येति ॥

(१) तथा तत्र—पाठः । (२) सम्यग्विरोध-पाठः ।

(३) तत्त्वार्थस्पर्शो त्वविरोधेन-पुण०पु०पा० । (४) स्यैव-पाठः । स्यैव वरं-पुण०पु०पा० ।

(५) प्रासादात् प्रेक्षते इत्यादौ ल्यब्लोपपञ्चमीमङ्गीकृत्य प्रासादमारुह्य प्रेक्षते इत्यर्थकरणवत् प्रतिभासादित्यादौ ल्यब्लोपपञ्चम्याश्रयणेन प्रतिभासमादायेत्यादिरर्थो बोध्य इति भावः ।

सात्; अथाध्यवसायात्; यद्वा तत्त्वत इति विकल्प्य(१) विकल्पस्थोऽन्यापोढाकारः; अन्यापोढस्वलक्षणं; न किञ्चित्; इति यत् क्रमेण प्रयुक्तम्(२), तत्र प्रथमे समयविपर्य्यासः, विकल्पाकारस्य समयाविषयत्वात्, द्वितीये(३) प्रवृत्तिविपर्य्यासः, अदृष्टे नियामकाभावात्, तृतीये स्ववाग्विरोधः(४), अस्यैवार्थस्यानेन तत्त्वतो निर्वचनात्(५), अवचने(६) तत्त्वतोऽनुत्तरत्वा(७)दित्युपसंहारः । तस्मात्(८) सिद्धमेतत् न क्षणिकत्वमात्मनि बाधकमिति । इति प्रथमविप्रतिपत्तिः ॥

दीधितिः ।

प्रश्ने अतद्व्यावृत्तो विकल्पनिष्ठ आकार(९) इत्युत्तरम् । अध्यवसायः प्रवृत्तिजननम् । शब्दजन्यप्रवृत्तिविषयः क इति प्रश्ने(१०) अतद्व्यावृत्तस्वलक्षणमिति । तत्त्वतः वस्तुतः। किं वस्तु शब्दवाच्यमिति प्रश्ने च न किञ्चिदिति । विपर्यासः बाह्यविषयिण्याः शक्तेर्विकल्पाकारे सञ्चारः। प्रवृत्तिविपर्ययः(११) नियतविषयकप्रवृत्त्यनुपपत्तिः, नियामकाभावात्, भेदाग्रहादेर्नियामकत्वस्य निरस्तत्वात्।अस्यैवेति । किमपि वस्तु न शब्दवाच्यमित्यस्यार्थस्य वस्तु(१२)घटितमूर्त्तिकत्वादिति ॥

इति क्षणभङ्गवादः ॥ इति प्रथमविप्रतिपत्तिः ॥

---

(१) विकल्प्य—नास्ति २ पु० । (२) यत् प्रत्युक्तम्—पाठः ।

(३) द्वितीये तु—पाठः । (४) वाङ्निरोधः-पाठः ।

(५) तत्त्वतावचनात्-पाठः । तत्त्वतो वचनात्—पुण० पु० पा० ।

(६) अवचने वा—पुण० पु० पा० ।

(७) मूले, तत्त्वतोऽनुत्तरत्वादिति । तत्त्वतः किं वाच्यमिति प्रश्ने तव अनुत्तरत्वात्, तथा चाप्रतिभयैव निग्रह इति भावः ।—गुणानन्दः । (८) तत्—पुण० पु० पा० ।

(९) विकल्प-पा० २ पु० । (१०) प्रश्ने च—पुण० पु० पा० ।

(११) प्रवृत्तिविपर्यास इति मूलस्यार्थतः प्रतीकधारणमिदम् । सर्वेषु पुस्तकेष्वेवमेव पाठः ।

(१२) वर्ण—पा० २ पु० ।

कल्पलता ।

तस्मादिति । शब्दैः किं वाच्यमिति नैयायिकैः प्रश्ने कृते ज्ञानश्रिया विकल्प्य यदुत्तरं दत्तं, तदपि न सम्यगित्यर्थः । प्रतिभासादिति (प्रतिभासवशात् शब्दवाच्यतामाप्नोति यत् , एवमध्यवसायवशाच्छब्दवाच्यं यत् , एवं तत्त्वतो यद्वाच्यं, तत्किमिति विकल्प्येत्यन्वयः । तथा च) शब्दैः किं(१) वाच्यमिति कुत्र प्रतिभासो जन्यत इति यदि प्रश्नार्थः, तदान्यापोढाकारे(२) प्रतिभासो जन्यत इत्युत्तरम् । कुत्राध्यवसायो जन्यत इति यदि प्रश्नः, तदा अतद्व्यावृत्तस्वलक्षण इत्युत्तरम् । किं वस्तु शब्दवाच्यमिति यदि प्रश्नः(३), तदा न किञ्चिदित्युत्तरमित्यर्थः। तदेतदुत्तरत्रयं दूषयति । प्रथम इति । समयविपर्यासः सङ्केताग्रहोऽन्यत्र सङ्केतग्रहो वा, न ह्यन्यापोढा(४)कारे सङ्केतग्रहो येन तत्र प्रतिभासः स्यादित्यर्थः । द्वितीय इति । अन्यापोह(५)स्वरूपेऽध्यवसायेन प्रवृत्तिः स्वलक्षणे कथं स्यात्, अध्यवसायस्य भेदाग्रहरूपत्वादिना विकल्प्य(६) पूर्वमेव कदर्थितत्वात् । अस्यैवेति । तत्त्वतो न वाच्यमित्यनेनैव शब्देन तत्त्वतः कस्यचिदर्थस्याभिधानादित्यर्थः । अवचन इति(७) । तत्त्वतः किं वाच्यमित्यत्र (त्वया) यदुत्तरं न देयं तदाऽप्रतिभा, उत्तरदाने तु स्ववाग्विरोध इत्यर्थः। उपसंहार इति । क्षणिकतावादापोहवादयोरित्यर्थः । प्रधानार्थमुपसंहरति । तादिति ॥

इति क्षणभङ्गवादः ॥ इति प्रथमविप्रतिपत्तिः ॥

---

(१) किं शब्दैः—पुण० पु० पा० । (२) पोढाकार—पाठः ।
(३) तत्त्वतः किं वाच्यमिति यदि प्रश्नः--पुण० पु० पा० । (४) पोढा—पुण० पु० पा० ।
(५) पोढ—पुण० पु० पा० । (६) विकल्पस्य-पा० । (७) स्ववचन इति-पुण० पु० पा० ।

अथ बाह्यार्थभङ्गवादः ॥

विज्ञानवादिनि जागरूके बाह्यमेव नास्ति, कुत आत्मेति चेत्, स तावदिदं पृष्टो व्याचष्टां, किं ते(१) ग्राह्यग्राहकभागयोः(२) परमार्थसतोरेवाभेदो विव-

---

दीधितिः ।

अथ बाह्यार्थभङ्गवादः ॥

बाह्यार्थभङ्गं द्वितीयं बाधकमाशङ्कते । विज्ञानवादिनीत्यादि । बाह्यम् ज्ञानभिन्नम् । आत्मापि च बाह्यभेदः(३) । अत्र ज्ञानत्वं प्रमेयत्वस्य सत्त्वस्य वा व्यापकं न वेति विप्रतिपत्तिः । अलीकस्य ग्राह्यत्वेपि न प्रमेयत्वं, तदंशे(४) ज्ञानस्याप्रमात्वा-

दीधितिटिप्पणी ।

अथ बाह्यार्थभङ्गवादः ॥

ननु बाह्यपदेन मनोमात्रग्राह्यभिन्न एवोच्यते, एवं चात्मनोपि न बाह्यत्वमिति बाह्यनिषेधे आत्मा कथं न सिद्ध्येत्, अत आह । ज्ञानभिन्नमिति । तथा चात्मनोपि उक्तबाह्यत्वमस्तीति भावः । एतदेव दर्शयति । आत्मापि चेति । तदंशे प्रमाविषयत्वाद्युक्तौ गौरवादाह । सत्त्वस्य वेति । भावत्वस्येत्यर्थः । ननु तैरलीकस्य ज्ञानभिन्नत्वाङ्गीकारात्तत्र प्रमेयत्वं ज्ञानत्वं विनापीति कथं व्यापकत्वम् । न चालीके प्रमाविषयत्वमेव नास्तीति वाच्यम् । अलीकज्ञानस्यापि स्वांशे प्रमारूपतया तद्विषयत्वादेवालीकस्य प्रमेयत्वात्, अत आह । अलीकस्येति । तदंशे अलीकांशे । प्रमेयत्वपदेनात्र तदंशे प्रमाविषयत्वस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । निखिलस्य ज्ञानात्मकत्वसिद्धावपि न ग्राह-

---

(१) किं तेन—पा० २ पु० । (२) ग्राह्यग्राहकयोः—पा० २ पु० ।

(३) बाह्यभेद एवेति भावः—पा० २ पु० । बाह्यभेदः, बाह्यविशेषः इत्यर्थः, ज्ञानभिन्नस्यैव बाह्यपदार्थत्वादित्यभिप्रायः ।

(४) असत्ख्यातेरपि स्वप्रकाशतया स्वांशे प्रमात्वादाह । तदंश इति । तथा च भ्रमभिन्नज्ञानविषयत्वमेव प्रमेयत्वं वाच्यमिति भावः । इत्थञ्च पारमार्थिकस्यैव किञ्चित्पदार्थस्य भ्रमभिन्नेनैव ज्ञानेन विषयीकरणासम्भावनायां तत्र ज्ञानत्वासिद्धिप्रसङ्ग इत्यरुचेरेव सत्त्वस्य वेत्याभिहितमिति ध्येयम् । तच्चाऽर्थक्रियाकारित्वम् ।—गुणानन्दः ।

क्षितः, उताहोऽ(१)भिन्नजातीयत्वं, अथ ग्राह्यांशस्यालीकत्वमिति ।

दीधितिः ।

दिति सम्प्रदायः । एतज्ज्ञानविषयो नीलादिरेतज्ज्ञानभिन्नो न वेति नव्याः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

कस्य ग्राह्याभेदसिद्धिः, समानजातीयत्वेनाप्युपपत्तेः, तथा च कुतो ग्राह्यग्राहकभागयोरभेद इत्यादिलाभ इति सम्प्रदायकृतविप्रतिपत्तौ दोषं वीक्ष्य स्वयं विप्रतिपत्तिमाह । एतदिति । उभयत्र एतत्पदं ग्राह्यग्राहकयोरभेदलाभाय । एतज्ज्ञानस्याप्येतज्ज्ञानविषयतया अंशतः सिद्धसाधनवारणायाह । नीलादिरिति । न चावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतया नात्र तद्दूषणमिति वाच्यम् । नीलादिरिति पदादाने अवच्छेदकावच्छेदेन सा उद्देश्येतिनिर्णयासम्भवात्, लिखनस्य साधारणत्वात्, नीलादिरिति दत्ते च सामानाधिकरण्येपि न क्षतिरिति तदनिर्णयो न क्षतिकरः ॥

कल्पलता ।

अथ बाह्यार्थभङ्गवादः ॥

द्वितीयमात्मनि बाधकं निराकर्तुमुत्थापयति । विज्ञानेति । जागरूक इति । बाह्यम् नीलादि । स्थैर्यसिद्धावपि न तेषां वस्तुत्वं, वस्तुत्वेपि न ज्ञानभिन्नत्वं, ज्ञानं च क्षणमात्रस्थायि नीलपीताद्याकारमिति योगाचारः । सिद्ध्यतु स्थैर्यं, तथा नः समीहितम्, तच्च स्थिरं चिदानन्दस्वरूपं ब्रह्मैव, बाह्यं तु नीलादिप्रपञ्चमात्रमलीकम्, अनाद्यविद्यावशात्तु तदाकारनिकरप्रतिभासमात्रमित्येकदण्डिनः(२) । एकमेव विज्ञानं पर-

(१) उता—पा० २ पु० ।

(२) बौद्धखण्डनप्रकरणे वेदान्तिनामुपस्थितिरेव नास्ति, तदकाण्डे तत्खण्डनपरतया मूलया-

कल्पलता।

मार्थसत्, न तु नीलाद्यपि वस्तुसत्, परन्त्वनादिवासनापरिपाकमात्रासादितनीलपीताद्याकारनिकरकरम्बितम्, अत एव तच्चित्रमित्युच्यते इति तदेकदेशिनः। तदेतेषां जागरूकतया क्व बाह्यस्यात्मनः सिद्धिशङ्का, अभेदे सति ग्राह्यग्राहकभाव एव नास्ति, न वा धर्मधर्मिभाव इति भावः। बाह्यमेवेति। सामान्याभावे विशेषाभावस्य सुलभत्वात्, ज्ञानानात्मकस्य सर्वस्यैव बाह्यत्वादिति भावः। सः विज्ञानवादी। इदम् अग्रे वक्ष्यमाणम्। पक्षत्रयाभिप्रायं विकल्पयति। परमार्थेति। नीलादि स्वग्राहकज्ञानव्यक्त्यभिन्नम्, स्वग्राहकज्ञानजातीयम्, अलीकमेव वेति विकल्पार्थः। अत्र प्रमेयत्वं ज्ञानत्वव्याप्यं न वा, विवादपदं नीलादि ज्ञानत्वाश्रयो न वा, ज्ञानत्वं प्रमेयत्वव्यापकं न वा, ज्ञानविषयता ज्ञानत्वाश्रयो न वेति विप्रतिपत्तयः॥

तत्र प्रथमे साध्ये यः कश्चिद्धेतुरुपादीयते,

दीधितिः।

तत्र(१) ग्राह्यग्राहकयोरभेदे सर्व(२) एव हेतुः आभासः।

दीधितिटिप्पणी।

मूले, तथाहीत्यादिना आभासत्वविवरणे उद्यतं, न त्वाभासत्वं दर्शितं, अतः स्वयं आभासत्वं प्रतिज्ञाय तद्दर्शयति। तत्रेत्यादि। केचि-

---

जनमिदमुपहासास्पदं ग्रन्थकर्तुरकारणविद्वेषं वेदान्तिषु प्रकटयति। न च कल्पलताकृदुक्तरीत्या खण्डनं किमपि वेदान्तिमतमास्कन्दतीति तत्र तत्र टिप्पण्यां प्रदर्शयिष्यामः। अत्रैवोद्धरणे नीलादिकमलीकमिति यदुच्यते, तदसङ्गतम्, नीलादीनां शशशृङ्गादेर्विलक्षणतयैव वेदान्तिभिरभ्युपगमात्।

(१) अत्र-पा० २ पु०। आचार्यवक्ष्यमाणदोषेभ्योऽतिदुरुद्धरं दोषमाह। तत्रेत्यादि। अभेदे, अभेदनये। वन्ह्यादिसाध्यको धूमादिहेतुर्वक्ष्यमाणदोषेणाभासः।—गुणानन्दः।

(२) यः कश्चिदिति मूलांशस्य व्याख्या, सर्व इत्यादीति केचित्, एतन्मतं दीधितिटिप्पण्यां खण्डितम्।

दीधितिः ।

तथाहि(१)। हेतुर्हि पक्षधर्मतया ज्ञायमानोऽनुमितिनिमित्तं, अनुमितिरपि च पक्षसाध्यविषयिणी, तथा च परामर्शहेतुपक्षसाध्यानुमितीनामभेदे कुतो हेतुहेतुमद्भावः(२)। किञ्च(३) भिन्नस्य ग्राह्यत्वे सर्वज्ञानानां सर्वविषयत्वा(४)पत्तिरित्यादिरतिप्रसङ्गो यदि न गृहीतः, न तर्हि व्याप्तिसिद्धिः, विपक्षे बाधकाभावात् ।

दीधितिटिप्पणी ।

न्नु तत्रेत्यादिना मूलीयतत्रेत्यस्यार्थः कथितः इति वदन्ति । तन्न । तदा प्रथम इति मूलस्य पौनरुक्त्यापत्तेः । हेतुर्हि सहोपलम्भनियमादिरूपभवदुपन्यसनीयहेतुर्हि । अनुमितिरपीति । अपिकारात् परामर्शो बोध्यः । अभेद इति । भवन्मते हि ज्ञानपक्षयोरभेदात् साध्यपक्षरूपविषयाभ्यां सह परामर्शस्याभेदः, एवं तत्साध्यपक्षविषयतयानुमितेरपि तैः सहाभेद इत्यर्थः । परामृश्यमानलिङ्गानुमित्योर्हेतुहेतुमद्भावः कुतः, तथा चानुमितिजनकताया अभावादाभास इत्यर्थः । यद्वा कुतो हेतुमद्भावः हेतुमत्त्वेत्यर्थः(५), तथा च स्वस्य स्वानधिकरणतया स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः । व्याप्यत्वासिद्धिमप्याह । किञ्चेति । भवताऽस्मान् प्रति यमतिप्रसङ्गं दत्वा प्रकृतहेतोर्व्याप्तिसिद्धिः क्रियते, सोऽतिप्रसङ्गो भवता ज्ञायते न वा । विपक्ष इति । एतस्यै-

---

(१) आभासत्वे स्वयं हेतुमाह । तथाहीति ।

(२) परामर्शाभिन्नपक्षाभिन्नानुमितेः परामर्शाभिन्नतया कुतः परामर्शानुमित्योः कार्यकारणभावः, कुतश्च हेत्वभिन्नपरामर्शाभिन्नानुमित्यभिन्नतया साध्यस्य हेत्वभिन्नत्वे साध्यहेत्वोर्गम्यगमकभाव इत्यर्थः ।—गुणानन्दः ।

(३) ननु परामर्शविषयेणानुमितिविषयस्याभेद एव नाभ्युपेयते तैः, कथमेतत्पदार्थनिकरगर्भहेतुज्ञानमित्यनुशयादाह । किञ्चेति ।—गुणानन्दः ।   (४) विषयता—पा० २ पु० ।

(५) हेतुमांश्च हेतुमांश्च हेतुमन्तौ, हेतुश्च हेतुमन्तौ च हेतुहेतुमन्तः, हेतुहेतुमतां भावो हेतुहेतुमद्भाव इति हेतुमत्पदद्वयघटितसमासाश्रयणेनैकं हेतुमत्पदं साध्यपरमपरं च हेतुमत्पक्षपरमिति तद्भावपदेन हेतुसाध्यभावस्य हेतोः पक्षधर्मतायाश्च लाभ इत्याशयः । ज्ञानाश्रयत्वमात्मनो नैयायिकाभिमतं बोधयितुमेव विज्ञानवादिना स्वमतोपन्यासादभेदेऽपि घटाभावादौ घटाभावादेरिवाधाराधेयभावाभ्युपगमे नैयायिकाभिमतस्य ज्ञानाश्रयत्वस्यात्मनो ज्ञानरूपत्वेप्युपगमसम्भवात्तन्मतबाधनानुपपत्तिरित्यकामेनापि विज्ञानवादिनाऽभेदे आधाराधेयभावः सर्वथा नास्तीत्येव वक्तव्यं, इति तन्मते पक्षहेत्वोरभेदे हेतोः पक्षधर्मता कथमपि न सिध्येदित्युक्तिर्युक्तैवेति विशेषमालोच्येदं पक्षधर्मतापरतया दीधितिविवरणं विशेषतः सुन्दरम् ।

सहोपलम्भनियमो वा, ग्राह्यत्वं वा, प्रकाशमानत्वं वा,

दीधितिः ।

गृहीतश्चेत्, न कथमन्येनान्यग्रहणम्, अस्यैवार्थस्यानेकपदार्थघटितस्यैकेन ग्रहणादिति(१) । सहोपलम्भनियमः नियमेनैकवित्तिवेद्यत्वं, तदविषयक(२)ज्ञानाविषयत्वं वा, तेषां ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वात् । ज्ञानज्ञेययोरभेदे च ज्ञानज्ञेयग्राहकाभ्यां ज्ञेयज्ञानयोरपि ग्रहणान्नासिद्धिः । (ग्राह्यत्वं प्रकाशमानत्वं वेति ।) ज्ञेयस्य ज्ञानाभिन्नत्वे साध्ये ग्राह्यत्वं हेतुः, ज्ञानस्य ज्ञेयाभेदे च णिजर्थान्तर्भावात् प्रकाशमानत्वम् प्रकाशकत्वमिति(३) । (ग्रा-

दीधितिटिप्पणी ।

वातिप्रसङ्गस्य ज्ञानाविषयत्वेन सर्वज्ञानानां सर्वविषयत्वापादनरूपातिप्रसङ्गासम्भवेनातिप्रसङ्गरूप-विपक्षे बाधकाभावादित्यर्थः । कथमन्येनान्यग्रहणमतो हेतुमाह । अस्यैवेति । उक्तातिप्रसङ्गरूपभवदीयतर्कस्येत्यर्थः । अनेकेति । अनेकपदार्थघटितत्वे सुतरां ग्राहको विषयादन्य इत्यर्थः । ननु ज्ञानाविषयकज्ञानाविषयत्वं कथं घटादेः, व्यवसायस्यैव तदविषयत्वादित्यत आह । तेषामिति । ननु तथापि शब्दादिजन्यज्ञानान्तरस्य प्रत्येकग्राहकतया न नियमसिद्धिरत आह । ज्ञानज्ञेययोरिति । ज्ञेयस्येति । ज्ञेयं पक्षीकृत्येत्यर्थः । एवं ज्ञानस्येत्यत्रापि । प्रकाशमानपदेन विषय एवोच्यते, तथा च विषयपक्षके ग्राह्यत्वेन पौनरुक्त्यं, ज्ञानपक्षके च स्वरूपासिद्धिः, इत्यत आह । णिजर्थेति । अन्तर्भूतणिजर्थ इत्यर्थः । णिचा प्रकाश-

(१) अत्रायं निष्कृष्टोऽर्थः । ज्ञानं यदि स्वभिन्नग्राहकं स्यात् सर्वविषयकं स्यादित्यापत्तिद्वारा भिन्नाग्राहकत्वं ज्ञाने प्रसाध्य, ज्ञानं ग्राह्याभिन्नं, भिन्नाग्राहकत्वे सति ग्राहकत्वादिति विज्ञानवादिभिर्वक्तव्यम् । तत्र पूर्वोक्तापत्तौ विषयो ज्ञानस्य सर्वविषयकत्वं तावदापाद्यम्, तदेव च दीधितावतिप्रसङ्गपदेन निर्दिष्टमत्र, तादृशोऽतिप्रसङ्गो बहुतरानेकसर्वपदार्थघटितो ज्ञानेन केनचिद्गृह्यते विज्ञानवादिनो मते न वा । गृहीतश्चेत्, आयातं भिन्नस्य ग्राहकत्वम् । न चेत्, उक्तातिप्रसङ्गापादकतर्कस्यैवाभावे भिन्नाग्राहकत्वरूपद्वितीयानुमानहेतोरसिद्धिरेवेति विज्ञानवादिकथनं सर्वथाऽसङ्गतमिति ।

(२) ग्राह्यग्राहकयोरभेदनये नियमेनेत्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह । तदविषयकेति ।-गुणानन्दः ।

(३) प्रकाशकत्वं प्रकाशमानत्वम्-पुण० पु० पा० ।

स व्यक्तमाभासः ।

दीधितिः ।

ह्यस्य ज्ञानस्य ग्राहकज्ञानाभिन्नत्वे साध्ये तद्ग्राह्यत्वं हेतुः, ग्राहकज्ञानस्य च तद्ग्राह्याभिन्नत्वे साध्ये प्रकाशमानत्वं तस्य ग्राहकत्वमिति यावत्, तेषां ग्राह्यग्राहकयोः स्वप्रकाशत्वान्न दृष्टान्तासिद्धिरित्येके ।)(१) एकत्र साक्षात्कारोऽन्यत्र ज्ञानसामान्यमतो भेद इत्यन्ये ॥

दीधितिटिप्पणी ।

कारित्वं प्रकाशपदेन विषयतैव उच्यते, तत्कारित्वं प्रकाशकत्वं, ग्राहकत्वं, विषयताशालित्वमिति यावत् । अत्र च हेतुरित्यनुषङ्गः । णिजर्थानन्तर्भाविनां मते अपौनरुक्त्यं दर्शयति । एकत्रेति । एवं चोभयत्रैव विषयः पक्ष इति भावः । अतो भेद इति । ग्राह्यत्वप्रकाशमानत्वयोर्हेत्वोर्भेद इत्यर्थः ॥

कल्पलता ।

सहेति । यद्यप्यभेदे सहेत्येव विरुद्धं, तथापि तद्विषयकज्ञानाविषयत्वं हेतुः । आभास इति । कालात्ययापदेशादनैकान्तिकत्वाद्वा, अङ्गुलीनिर्देश्यग्राह्यात्मकताया ज्ञानस्य बाधितत्वात्, विरुद्धधर्मसंसर्गप्रतिहतत्वादित्यर्थः ॥

तथाहि । नीलधवलादिपरस्परविरुद्धाकारनिकरा(२)वगाहि विज्ञानमनुभूयते, तदिदं तस्य स्ववधाय

दीधितिः ।

इदम् विरुद्धानेकावगाहित्वम् । तस्य ज्ञानस्य । स्ववधाय

दीधितिटिप्पणी ।

ज्ञानस्याप्राणित्वाद्वधासम्भवादाह । स्ववधायेति । ज्ञानस्येत्वन·

(१) असङ्गतोऽयं पाठः इति पुस्तकान्तरेष्वपि लिखितेषु कुण्डलित एवोपलभ्यते ।

(२) विरुद्धानिकरा—पा० २ पु० ।

कृत्योत्थापनम् ।

दीधितिः ।

भेदाय । कृत्यारूपं जातम्(१) ॥

दीधितिटिप्पणी ।

न्तरं वधायेत्युक्त्यैव ज्ञानीयभेदलब्धेः स्वपदस्य निरर्थकत्वा(२)त्त-स्यार्थं विहाय केवलं भेदायेत्युक्तम् । उत्थापनत्वे परम्परया भेदकत्व-मवाप्यतेऽतः साक्षात्तल्लाभायाह । कृत्यारूपमिति ॥

कल्पलता ।

एतदेव स्पष्टयति । तथाहीति । योगाचारमते वे-दान्तिमते(३) च समानं दोषमाह । नीलधवलादीति । समूहालम्बने योगाचारस्य नीलधवलाद्यात्मकत्वं, वेदान्तिनां तु तत्रान्यत्रापि क्रमवन्नीलादिज्ञानवि-रोधापादनमेव, एकस्यैव तन्मते क्रमिकनीलधवलाद्या-त्मकत्वात्(४) । तदिदमिति । आकारनिकरावगाहि-त्वमित्यर्थः । स्ववधाय स्वभेदाय ॥

यदि हि मिथःप्रत्यनीक(५)धर्मोल्लेखि तत्,

दीधितिः ।

तदेव स्पष्टयति । यदि हीति । अथैकत्वान्यथानुपपत्त्या

दीधितिटिप्पणी ।

न चेदुल्लिखेदिति न युक्तं, अनुभूयत इत्यन्तेन उल्लिखितत्वे-नानुभवस्योक्तत्वात्, अत आह । अथैकत्वेति । को दोषोऽत आह

(१) कृत्या शूलादिना भेदाय प्रभवतीति समता । तस्यैव भेदकतया उत्थापनपदं स्वरूप-परतया व्याचष्टे । कृत्यारूपमिति ।—गुणानन्दः । (२) स्वपदस्यानर्थकत्वा-पा० २ पु० ।

(३) वेदान्तिमत इत्यसङ्गतमेव, तैर्वास्तवतादात्म्यस्य विषयेण सह ज्ञानेऽनभ्युपगमात्, अनिर्वचनीयमिथ्याभूततादात्म्यावलम्बनेन तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वापादनस्यासम्भवात् ।

(४) उपाधिगतक्रमस्यैकस्मिन्नपि तत्रारोपसम्भवोदकस्य वेदान्तिसम्मतज्ञानस्य नानुप-पत्तिः । क्रमिकत्वानुपपत्तिस्त्वियं कल्पलताकृतैवोद्भाव्यते, न मूलनेत्यपि विशेषोऽवधेयः ।

(५) प्रत्यलीक—पुण० पु० पा० ।

नीलं यदि पीताभिन्नतज्ज्ञानाभिन्नं स्यात्, पीताभिन्नं स्यात् तदभिन्नाभिन्नस्य तद-भिन्नत्वनियमात् । यद्वा नीलं यदि स्वतादात्म्यापन्नतज्ज्ञानतादात्म्यसम्बन्धेन पीतवत् स्यात् पीत-तादात्म्यवत् स्यात्, यो यः स्वतादात्म्यापन्नेत्यादिसम्बन्धेन यद्वान् स तत्तादात्म्यवानिति सामान्य-

कथमेकं सत्तदात्मकं भवेत्। न चेदुल्लिखेत, कथं तदाकारं नाम, स्वसम्वेदनस्यानुल्लिखितरूपाभावात्।

दीधितिः।

अनुभूयमानमपि नानार्थावगाहित्वमपलपनीयं, तत्राह। न चेदिति। अथानुल्लिखितो(१)ऽप्याकारो भविष्यति, तत्राह। स्वसंवेदनस्येति। तवा(२)काराकारिणोरभेदादिति भावः। भेदेऽपि विरोधोऽग्रे व्यक्तीभविष्यति। वस्तुतो नानाविषयत्वमेकत्वं च स्वसंवेदनेनानुव्यवसायेन वा सिद्धं न बाध्य(३)बाधकभावमासादयति, अविरोधात्, विनिगमकाभावाच्च, ग्राह्यग्राहकभावस्तु(४) विनाप्यभेदमुपपद्यमानो न तं साधयितुमीष्ट इति॥

दीधितिटिप्पणी।

तवेति। आकाराकारिणोरभेदे स्वप्रकाशस्य कथमनुल्लिखितरूपमस्ति, तथात्वे स्वप्रकाशत्वव्याहतेरित्यर्थः। ननु तयोर्भेदपक्षोऽङ्गीकर्तव्य इत्यत आह। भेदेपीति। भेदपक्षेपि अनुल्लिखितरूपस्याकारत्वे अनुल्लिखितनिखिलपदार्थ एवाकारः स्यादेवंरूपो विरोध इत्यर्थः। मूलयुक्तिखण्डनपूर्वकं स्वयं युक्तिं वदति। वस्तुत इति। न बाध्यबाधकेति। तथा च नानाविषयत्वानुभवेन एकत्वधीर्न बाधितुं शक्यते, न वा एकत्वज्ञानेन नानाविषयत्वज्ञानं बाधितुं, विनिगमनाविरहात्, एवं च नानाविषयत्वेनैकत्वं बाध्यत इति मूलालेखनं दूषितमिति बोध्यम। नन्वेवं मूलीययुक्तिदूषणेऽभेदासिद्धिः कुतो न भवतीत्यत आह। ग्राह्यग्राहकभावस्त्विति॥

मुख्री व्याप्तिः, तेन प्रथमापादने पीताभिन्नतज्ज्ञानरूपापादकतावच्छेदकस्य स्वमतेऽप्रसिद्धावपि न क्षतिः। आपाद्यव्यतिरेकं सूचयति। प्रत्यनीकेति। विरुद्धेत्यर्थः, भिन्नेति यावत्। ननु नीलपीतावगाहिनो ज्ञानस्य नीलपीततादात्म्यं न मेऽभिमतम्, अस्मन्मते तादात्म्यस्वरूपतदवगाहित्वस्यास्वीकारसम्भवादित्याशङ्कां अपसिद्धान्तोद्भावनेन निराकरोति। न चेदिति। तदाकारं नामेति। स्वसिद्धान्ते तादात्म्यस्यैव तदवगाहितारूपत्वाभ्युपगमादिति भावः। वस्तुगत्या तत्तादात्म्यसत्त्वेऽपि तस्यानुल्लिखितत्वात्तदापादकज्ञानाभावादेव नोक्तापत्तिरित्याशङ्कायामाह। स्वसम्वेदनेति।

(१) नुल्लेखितो—पुण० पु० पा०।

(२) तवेति। तथा चानुल्लिखितरूपेत्यस्य मूलस्याकारभिन्नेत्यर्थं इति भावः। -गुणानन्दः।

(३) न बाध्येति। नानाविषयत्वं न बाध्यतां एकत्वं न बाधकतामासादयतीत्यर्थः।-गुणानन्दः।

(४) ननु भेदे ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्तिरेव विनिगमिका भविष्यतीत्यत आह। ग्राह्यग्राहकभावस्त्विति।-गुणानन्दः।

कल्पलता।

प्रत्यनीकधर्माः विरोधिनो नीलधवलादिधर्माः। कथं तदात्मकमिति। एकस्यानेकात्मकत्वानुपपत्तेः। कथं तदाकारमिति। तदुल्लिखितस्यैवाकारत्वादित्यर्थः। नन्वेतादृशं बुद्धिस्वरूपमेव नास्ति, तथा च विचारोयं निराश्रय इति। तदुक्तम्,

'बाह्यं न पश्यति भिदात्मतयाऽर्थसम्भ्वा—
दार्थक्रियाविरहसङ्करता त्वभेदे।
बुद्धिस्तु नश्यति भिदेव भिदैव सत्त्वा-
च्चित्राप्यतो न भिदमेति किमत्र कुर्मः(१)॥'

इति। मैवम्। बुद्धेरनुभूयमानत्वात्। तस्यास्तु विषयभेदाभेदाभ्यां विवादात्॥

---

(१) बाह्यम्, ज्ञानभिन्नं, न पश्यति, बुद्धिरिति शेषः, तथा च ज्ञानभिन्ने नीलपीते न ज्ञानविषयाविति प्रतिज्ञालाभः। अत्र हेतुमाह। भिदात्मतयेत्यादि। परस्परभिन्नतयाऽर्थयोर्नीलपीतयोः सत्त्वादित्यर्थः। यत् परस्परभिन्नं, न तत् ज्ञानादिरूपैकतृतीयाभिन्नमिति व्याप्तेरिति भावः। नीलपीतयोः परस्परभिन्नत्वमेवासिद्धमित्याशङ्क्याह। अर्थक्रियेत्यादि। अभेदे, परस्पराभेदे। अर्थक्रियायास्तद्विरहस्य च सङ्करप्रसङ्ग इत्यर्थः। नीलार्थिनः प्रवृत्तिरूपाया अर्थक्रियायाः पीते आपत्तिरर्थक्रियासङ्करः, पीतस्य तत्र तादात्म्येन प्रतिबन्धकत्वमभ्युपगम्य तद्वारणे नीलेपि तदनुपपत्तिरर्थक्रियाविरहसङ्करः, तथा च नीलपीतयोः परस्पराभेदे एतदन्यतरप्रसङ्ग इत्यर्थः। कथं तर्हि समूहालम्बनस्य नीलपीतावगाहित्वं तादात्म्यरूपतद्विषयत्वाभावे इत्याशङ्क्याह। बुद्धिस्त्विति। नश्यति, अलीकेत्यर्थः। तथाच समूहालम्बनबुद्धिरलीकैवेति भावः। भिदेवेति दृष्टान्तः, ज्ञानज्ञेययोर्भेद इवेत्यर्थः। अलीकाया अपि भानं शशविषाणादिवद्विकल्पेनैवेति भावः। अलीकत्वे हेतुमाह। भिदैवेति। सत्त्वं चित्रबुद्धेः विषयभेदव्याप्यं यत इत्यर्थः। कथं तर्हि चित्रतेत्यत आह। अत इति। अलीकत्वादेवेत्यर्थः। सत्त्वस्य तादृशभेदव्याप्यत्वेऽपि अलीकत्वं नानुपपन्नमिति भावः। विज्ञानवादिनो विज्ञानालीकत्वेऽपसिद्धान्तस्तु नाशङ्कनीयः, बाह्यालीकत्वप्रसाधनमुद्दिश्यैव तत्प्रवृत्तेर्विज्ञानालीकत्वेन शून्यताप्रसङ्गेऽप्यनभीष्टार्थसिद्धेरभावेनापसिद्धान्तस्यादूषणत्वादिति तदाशयः। खण्डयति। मैवमिति। अनुभूयमानत्वात्, नालीकत्वमिति शेषः।

बाह्यं न नश्यति भिदात्मतयाऽथ सत्त्वादर्थक्रियाविरहसङ्करता त्वभेदे।
बुद्धिस्तु नश्यति भिदेव सत्त्वाच्चित्राप्यतो न भिदमेति किमत्र कुर्मः

इति पा० कालि० मु० पु०।

बाह्यस्यैवंविधविरुद्धधर्माध्यासाङ्कर्यं, तथात्वेप्य-
भेदेऽर्थक्रियाचेतनप्रवृत्तीनां सङ्करप्रसङ्गात्, विवेच-
नानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च(१), न तु विज्ञानस्य, न हि तस्या-
र्थक्रियाधीनं सत्त्वम्। अपि तु प्रतिभासमात्राधीनम्।
नापि तत्रार्थ(२)क्रियार्थिनः काचित् प्रवृत्तिः, स्वरस-
वाहिविज्ञानप्रवाहातिरिक्ताया अर्थक्रियायाः तदर्थि-
न(३)श्चाभावात्, विवेचनाभावश्चात्र परमो निर्वाहः,

दीधितिः।

तथात्वेपि विरुद्धधर्माध्यासेपि (यद्यभेदः, तदा) दहना-
दुदन्योपशमनमुदकाच्च दाहः, दाहार्थमुदके उदन्योपशमनार्थं
दहने प्रवृत्तिश्च(४) स्यादिति सङ्करः। विवेचनम् एकाग्रहणे-
ऽन्यस्य ग्रहणम्। भेदज्ञानमित्यन्ये। परम इति। भेदे हि क-
दाचिदेकाग्रहेपीतरद्गृह्येत, न चेह तदस्ति, नीलधवलाकारत्वे-

दीधितिटिप्पणी।

अर्थक्रियासाङ्कर्यं दर्शयित्वा प्रवृत्तिसाङ्कर्यं दर्शयति। दाहा-
र्थमिति। न चात्रेति(५)। तत् उक्ताविवेचनम्। हेतुमाह। नीलेति। ननु

बाह्यं न नश्यति भिदार्थितयापि सत्त्वादर्थक्रियाविरहसङ्करता त्वभेदे।
बुद्धिस्तु नश्यति भिदेव भिदैव सत्त्वाच्चिच्चाप्यतो न भिदमेति किमत्र कुर्मः॥
इति पुण० पु० पा०।
बाह्यं न पश्यति भिदात्ततयाऽर्थसम्वादार्थक्रियाविरहसङ्करता तु भेदे।
बुद्धिस्तु नश्यति भिदेव सत्त्वाच्चिच्चाप्यतो न भिदमेति किमत्र कुर्मः॥
इति न्यायव्याकरणाचार्यश्रीपण्डितप्रवरसूर्यनारायणशुक्लहस्तलिखितपुस्तके पाठः। पाठद्व-
यमप्यशुद्धमिति बहु विचार्य ताभ्योऽपि सारमादाय शुद्धः पाठः समुन्नीत उपरि स्थापितष्टिप्पण्या
व्याख्यातश्चेति ज्ञेयम्। (१) प्रसङ्गात्—पा० २ पु०।
(२) तत्र—पा० २ पु०। (३) अर्थक्रियाया अर्थक्रियार्थिन—पा० २ पु०।
(४) प्रवृत्तिः—पुण० पु० पा०।
(५) न चेहेति—इति तु प्रतीकधारणं युक्तमिव प्रतिभाति।

स्वसंवेदन(१)रूपत्वादिति चेत्,

दीधितिः ।

नैव स्वप्रकाशेन ग्रहणात्, भिन्नत्वादेव(२) च ज्ञानान्तरेणाग्रहणात्, तथा च विवेचनाभावादेवाभेदसिद्धिरित्यर्थः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

स्वप्रकाशेऽविवेचनेपि ज्ञानान्तरेणैतद्विषयग्रहणे विवेचनं स्यादत आह । भिन्नत्वादेवेति । विषयस्वरूपात्(३) ज्ञानान्तरस्य भिन्नतया न भिन्नग्राहक(४)त्वमित्यर्थः । तथा चेति । तथा च व्यापकस्य विवेचनस्याभावाद्व्याप्यस्य भेदस्याभावोऽत्र सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥

कल्पलता ।

रत्नकीर्त्तेः समाधिमत्र दूषयितुमुपन्यस्यति । बाह्यस्यैवेति । बाह्ये विरुद्धधर्माध्यासभयं दर्शयति । तथात्व इति । विरुद्धधर्माध्यासेप्यभेदे नीलधवलादीनां प्रतिनियतार्थक्रियाकारित्वं दृष्टमेव विघटेत, न तु प्रतिनियतार्थप्रवृत्तिः स्यात् । भयान्तरमाह । विवेचनेति । विविच्यते हि नीलं धवलभिन्नत्वेन, धवलं च नीलभिन्नत्वेन, तदेतन्न स्यादित्यर्थः । न तु विज्ञानस्येत्यत्र विरुद्धधर्माध्यासाद्भयमित्यनुषज्यते । प्रतिभासमात्राधीनम् स्वप्रकाशाधीनम् । नापीति । न हि घटपटार्थिनो ज्ञाने प्रवर्त्तन्ते, अपि तु तन्तुकपालादावेव । नन्वत्रापि भयं तदवस्थमेवेत्यत आह । स्वरसेति । अर्थक्रियाप्रवृत्तितदर्थिनामपि ज्ञानात्मकत्वादित्यर्थः । नन्विदं नीलज्ञानमिदं पीतज्ञानमिति विवेचनं ज्ञानेप्यस्ति,

(१) सम्विदित—पा० २ पु० । (२) भिन्नत्वादेव-पा० २ पु० ।

(३) विषयस्वरूपे भङ्गाना—इत्यादर्शपुस्तके पाठः ।

(४) भिन्नग्राह्य—पा० २ पु० ।

कल्पलता ।

तथा च विरुद्धधर्माध्यासेऽप्यभेदे तन्न स्यादित्यत आह । विवेचनेति । परमो निर्वाह इति । अत्यन्तं साधकः, सिद्धिर्वेत्यर्थः । स्वसंविदितेति । ज्ञानयोर्हि भेदग्रहो न ताभ्यामेव, तयोः स्वमात्रमानत्वात्, भेदस्य स्वभिन्नत्वेनाग्राह्यत्वात्, अत एव न ज्ञानान्तरेणापीत्यर्थः । तदुक्तं ज्ञानश्रिया,

'भावं कश्चित्पुरस्कृत्य भेदाभेदावुदीरयेत ।
देशकालादिभेदेन चिन्मात्रे तत्र कः क्रमः(१) ॥'

इति । कीर्त्तिरप्याह,

'स्वरूपं बुद्धिरपरैर्नायाति न भिनत्ति च ।
स्वपरप्रविभागो हि धियो याचितमण्डनम्(२) ॥'
इति ॥

---

(१) भावमिति । प्रत्यय इत्यादिः । प्रत्ययः भेदाभेदौ समुदीरयेत्, भेदाभेदबोधकः, विषयभिन्नाभिन्नत्वेन ज्ञायते, विषयभिन्नाभिन्न इति यावत् । अत्र हेतुमाह । भावं कञ्चित् पुरस्कृत्येति । भावविषयकत्वादित्यर्थः । पुरोवर्त्तित्वं विषयत्वम्, पुरस्करणं तु विषयित्वमिति विवेकात् । सर्वथाऽभिन्नत्वे बहिर्देशावस्थितत्वरूपपुरोवर्त्तित्वानियतविषयत्वस्यान्तर्देशावस्थितत्वरूपविषयित्वविरुद्धस्यानुपपत्तेः, सर्वथा भिन्नत्वेऽपि च स्वस्वमात्रमग्नयोर्विषयविषयिभावानुपपत्तेरित्याशयः । विज्ञानं तु न भिन्नतया ज्ञायते, पुरोवर्त्तित्वासम्भवादित्याह । चिन्मात्र इति । अन्तर्देशावस्थितत्वनियतप्रतीतिक इत्यभिप्रायः । अत्र,

भावं किञ्चित्पुरस्कृत्य भेदाभेदावुदीरयेत् ।

इति पूर्वार्धे पुण० पु० पा०, कालि० मु० पु० पा० । भावः कश्चिदित्यादिः श्रीशुक्लमहोदयपुस्तकपाठः । उत्तरार्धे च,

देशकालावच्छेदेन चिन्मात्रे तत्र कः क्रमः ।

इति पुण० पु पा० । सर्वत्र सारग्रहणेन पूर्वोक्तार्थसिद्धिः ।

(२) विज्ञानस्य विज्ञानस्वरूपतादात्म्यं तद्भिन्नत्वं च नान्यकृतमिति साधयति । स्वरूपमिति । बुद्धिनिष्ठतादात्म्यभिन्नत्वे नान्यकृते इत्यर्थः अन्यः तत्प्रयोजको नेति यावत् । अत्र हेतुमाह । स्वपरेत्यादि । याचितमण्डनमिति । विज्ञानान्यस्यालीकत्वादित्यर्थः । तथाच विज्ञानान्यो न तत्प्रयोजकः, किञ्चित्प्रयोजकत्वविरुद्धालीकरूपत्वात्, शशविषाणवदिति प्रयोगः । अत्र,

स्वरूपबुद्धिरपरैर्नायाति (न याति) न भिनत्ति च ।

इति लिखितपुस्तकेषु पाठः । स च भिनत्तीत्यस्य कर्माकाङ्क्षणो विरुद्धः ।

तत् किमङ्ग(१) परिणतशान्तेराश्रमपदमिव विज्ञान-मासाद्य व्यालनकुलादेरिव नीलधवलादेः शाश्वतिक-वैर(२)त्यागः, निभृतवैरिणां तत्फलत्यागो वा ।

दीधितिः ।

तत् किमित्यादि । नीलधवलादीनां ज्ञाने न विरोधः, सत्यपि वा तस्मिन्न ज्ञानभेदकत्व(३)मिति विकल्पार्थः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

विकल्पार्थः विकल्पद्वयार्थः ॥

कल्पलता ।

अङ्गेति सम्बोधने । ज्ञानाकाराणां नीलधवलादीनां विरोध एव नास्ति, विरोधे सत्यपि वा भेदकत्वं नास्तीति विकल्पार्थः ॥

न तावत् प्रथमः, परस्परविधिनिषेधनान्तरीयकनिषेधविधिक(४)योरविरोधे जगति विरोधोच्छेद-

दीधितिः ।

परस्परेति । यद्यपि नीलधवलादीनामेकविधावितरनिषेधध्रौव्येपि नैकनिषेधे इतरविधिध्रौव्यं, तृतीयप्रकारस्यापि सम्भ-

दीधितिटिप्पणी ।

नैकनिषेध इति । नीलत्वनिषेधे पीततायाः विधित्वानियमात्, रक्ततायामपि तथात्वसम्भवात्, अत एवाह । तृतीयेति । भावाभा-

(१) ज्ञाने विरुद्धधर्माध्यासात्तन्न भयं तत् किं तन्निष्ठधर्मयोर्विरोध एव नास्ति, भवन्नपि वा स न भेदयेत्याह । तत् किमिति । अङ्गेति साक्षेपसम्बोधनम् ।—भगीरथठक्कुरः ।

(२) शाश्वतिकविरोध—पा० २ पु० ।

(३) ज्ञानभेदकत्वमिति । तथाच मौलं तत्फलपदमेतत्परमिति भावः ।-गुणानन्दः ।

(४) नान्तरीयकाविधिनिषेध—पा० २ पु० ।

प्रसङ्गात् । न चैवमस्त्वित्युत्तरेपि निवृत्तिः, कथमप्युक्त-
रूपताया अनिवृत्तेः, तावन्मात्रशरीरत्वाच्च विरोधस्य,

दीधितिः ।

वात् , तथापि परस्पराभावव्याप्यत्वमात्रे तात्पर्यम् । समुदि-
तं(१) भावाभावाभिप्रायेण, नीलधवलाद्यभिप्रायेण त्वाद्य(२)-
मात्रमित्यपि वदन्ति । परस्पराभावव्याप्ययोरपि नीलधवल-
योराविरोधेऽविशेषात् तथाविधानामपरेषामप्यविरोधापत्तिः,
तथा च बाह्यानामपि नीलधवलादीनां गवाश्वादीनां च भेदो न
सिद्ध्येत्, तन्मूलस्य विरुद्धधर्माध्यासस्य निरासादित्यर्थः ।(३)
विज्ञानवादिनां नेदमनिष्टमित्यभिप्रायिकामाशङ्कां निरस्यति । न
चैवमिति । उक्तरूपतायाः परस्पराभावव्याप्यतायाः । तावन्मात्र-
शरीरत्वात् परस्पराभावव्याप्यत्वमात्ररूपत्वात् । अन्यथा बाह्यानां

दीधितिटिप्पणी ।

वयोरेव तथात्वात्, तथा च कथं नीलधवलाद्यभिप्रायेणैतल्लगती-
ति भावः । आद्यमात्रम् एकविधावपरानिषेधसमर्पकमूल(४)मात्रम् ।
एवं चैतन्मते विधिनिषेधनान्तरीयकनिषेधविध्योरित्येव पाठः,
तत्रैव निषेधस्याद्यत्वसम्भवात् । भावाभावयोरत्राप्रस्तुतत्वमित्य-
स्वरसः । ननु विरोधाङ्गीकर्तेन इष्ट एवेत्यतोऽनिष्टमाह । परस्प-
रेति । इयं च प्रकृतव्याख्यानुसारेण व्याख्या । इतरेषाम्(५) गवा-
श्वादीनाम् । अथैतदेवाऽस्त्वित्यभिधीयते, अ(६)त आह । विज्ञानेति ।
कथमपीति मूलम्, तथा च यादृशस्तादृशो भवतु, अवश्यं परस्परा-
भावव्याप्यत्वं सर्वजनसिद्धं निरसितुं न शक्यत इत्यर्थः । एतावता
विरोधस्य किमायातमत आह । तावन्मात्रेति । बाह्यानां प्रत्येकं नदे-

(१) समुदितम्, परस्परेत्यारभ्य विधिक्रयोरित्यन्तमूलम् ।
(२) यत्रैकस्य विधिस्तत्रापरस्य निषेध इत्येतत् । (३) दिति भावः ।—पा० २ पु० ।
(४) समर्थमतं-इत्यादर्शपुस्तके पाठः । समर्पलचणं—पा० २ पु० ।
(५) तथा अपरेषाम्—इति पाठो युक्त इव प्रतिभाति ।
(६) असत ए- इत्यादर्शपुस्तके पाठः । द्वितीयपुस्तकेपि तथैव ।

तत्सिद्धिरेव च भेदसिद्धिः, अतो न द्वितीयोऽपि ।

दीधितिः ।

बाह्यविज्ञानयोर्विज्ञानानां च भेदविरहेऽद्वैतमतावलम्बनम्, न च विना भेदाभ्युपगमं विचारारम्भसम्भव इत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति । तत्सिद्धिरेव(१) विरोधसिद्धिरेव, भेदसिद्धिः, तत्पर्यवसायिनी वा ॥

दीधितिटिप्पणी ।

वावलम्बनीयमत आह । न च विनेति । वादिनोः पक्षयोश्चाभेदे कस्य केन सह विचार इत्यादीत्यर्थः । अग्रे कं च बोधयितुमित्यादौ । विरोधस्यापि वैधर्म्यरूपत्वात् वैधर्म्यात्मकभेदपक्षे तत्सिद्धिरित्यस्य सङ्गमनेऽपि अन्योन्याभावरूपभेदपक्षे न लगति, तस्य विरोधादन्यत्वात्, अतः पूरयति । तत्पर्यवसायिनी वेति ॥

कल्पलता ।

परस्परेति । परस्परविधिव्याप्यनिषेधयोः परस्परनिषेधव्याप्यविध्योर्वेत्यर्थः । अन्त्यो नीलपीतादीनामाद्यो भावाभावयोर्विरोधः । न चाविरोधे विरोधोच्छेदप्रसङ्गापाद्यापादकाभेदः, एवंभूतयोरविरोधे क्वापि विरोधो न स्यादिति सामान्यविशेषभावमाश्रित्यापाद्यापादकयोर्भेदात् । यद्वा नीलत्वं यदि पीतत्वाभावव्याप्यं न स्यात् पीतवृत्ति स्यादिति विशिष्यैवापाद्यम् । ननु विरोधोऽपि ज्ञानाभिन्न एव(२), अतः सोऽपि मास्तु, किं नश्छिन्नमित्यत आह । न चेति । उक्तरूपताया इति । नीलादीनां परस्परविरहव्याप्यरूपताया इत्यर्थः । ननु भवत्वेवम्, किं चात

(१) भेदसिद्धिरित्यत्र भेदस्य वैधर्म्यपरत्वे यथाश्रुतम् । अन्योन्याभावपरत्वे त्वाह । तदिति । तथा च भेदस्य सिद्धिर्यत इति बहुव्रीहिरिति भावः ।—गुणानन्दः ।

(२) ज्ञानाभिन्ने नीले पीते चैवेत्यर्थः । तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वेन विरोधानुपपत्तेरिति भावः ।

कल्पलता ।

इत्यत आह । तावन्मात्रेति । परस्परविरहव्याप्यतामा- त्रशरीरत्वादित्यर्थः । विरोधाभावे विप्रतिपत्तेरनुदयात् कथाप्रवृत्तिरेव न स्यात्, न स्याच्च ज्ञानानामपि मिथो भेद इति भावः । तत्सिद्धिरिति । विरोधसिद्धिरित्यर्थः । न द्वितीयोपीति । निभृतवैराणां तत्फलपरित्यागो वेत्य- पि पक्षो नास्ति । अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरु- द्धधर्माध्यासः कारणभेदो वेति तत्रैवाभिधानादित्यर्थः ॥

यस्तु बाह्ये विरोधपालनाय विशेषो दर्शितः, स तेषामेवास्तु । यदि हि विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदसाधक- त्वं प्रति समाश्वासः, किमर्थक्रियाप्रतिनियमोपन्या- सेन । न चेत्, तथापि किं तेन । सोपि अर्थक्रिययो- र्विरुद्धधर्माध्यासेन भेदे सति स्यात् ।

दीधितिः ।

स तेषामेवा(१)स्त्विति सोपहासम्(२)।सोपि अर्थक्रियानिय- मोपि । अर्थक्रियाया अर्थक्रियान्तरानुसरणेऽनवस्था, न चानव- स्थितार्थक्रियासन्तानोऽसर्वज्ञपुरुषवेद्य इति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

मूले, तेषाम् बाह्यानाम् । अनवस्थाया अदोषत्वेप्याह । न चानवस्थितेति ॥

कल्पलता ।

नन्वर्थक्रियाप्रतिनियमः प्रवृत्तिप्रतिनियमश्च बाह्ये भेदक उक्तः, स च ज्ञाने नास्तीति ज्ञानं कथं भिद्यता-

(१) तेषाम—पुण० पु० पा० ।

(२) विशेषो बौद्धानामप्यस्त्येवेत्याशङ्क्याह । सोपहासमिति ।

कल्पलता ।

मत आह । यस्त्विति । बाह्येपि तयोर्भेदकत्वं विरोधाधीनं, स चेद्विरोधो ज्ञानेप्यस्ति, तदा तदपि भिद्यतैव, अन्यथाऽर्थक्रियाणां प्रवृत्तानां च भेदो न स्याद्यतो बाह्यं भिद्येतेत्यर्थः । विशेष इति । अर्थक्रियाप्रवृत्तिनियमरूप इत्यर्थः । स तेषामिति । अर्थक्रियाप्रतिनियमेन बाह्यानामेव भेदोस्त्वित्यर्थः । यदि हीति । तदयं समुदायार्थः । विरुद्धधर्माध्यासो भेदको न वा । प्रथमे ज्ञानमपि नीलधवलाद्याकारं ततो भिद्येत । अन्त्येऽर्थक्रियाभेदोऽपि न स्यात्, न स्याच्च तदधीनो बाह्यभेदः । किमर्थेति । तदन्तरेणापि विरुद्धधर्माध्यासादेव बाह्यभेदसिद्धेः । न चेदिति । विरुद्धधर्माध्यासोपि यदि न भेदकः, तदार्थक्रियाप्रतिनियमोपि न स्यादित्यर्थः ॥

अन्यच्च यथा बाह्येऽर्थक्रियाप्रतिनियमो न स्यादिति दण्डः, तथा ज्ञानेऽपि प्रतिभासनियमो न स्यात्, इत्यपि(१) दण्ड एव ।

दीधितिः ।

अथ(२) बाह्यानां भेदे साध्येऽर्थक्रियानियमानुपपत्तिरस्ति विपक्षे बाधिका, न तु ज्ञानभेदे किमपीत्यत आह । अन्यच्चेति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

दूषितमप्यर्थक्रियानियमं भेदसाधकतयाऽभ्युपेत्याह । अथ बाह्यानामिति ॥

कल्पलता ।

ननु यथा यदि बाह्यानां परस्परं भेदो न स्यात्त-

---

(१) इति—पुण० पु० पा० ।

(२) अथेत्यादि । एतच्च येन केनापि अर्थक्रियाभेदसिद्धिमभ्युपेत्य ।—गुणानन्दः ।

कल्पलता ।

दार्थक्रियाप्रतिनियमो न स्यादिति बाह्यभेदसाधने विपक्षदण्डः, तथा ज्ञाने नास्ति, येन तद्भेदोऽङ्गीक्रियेतेत्यत आह । अन्यथेति । प्रतिभासनियमो न स्यादिति । नीलज्ञानमपि पीताकारं भवेत्, पीतज्ञानमपि नीलाकारं भवेदित्यर्थः ॥

क्व प्रतिभासासाङ्कर्यनियमः, सहैव प्रतिभासादिति चेत्, न सहानुपलम्भमसाङ्कर्यं ब्रूमः । किन्तु

दीधितिः ।

प्रतिभासस्य नियमः असाङ्कर्यम्, तच्च स्वरूपतः प्रकारतश्च, तत्राद्यस्यासिद्धिं शङ्कते । क्वेति । सहैवेति । नीलपीतावगाहिनो ज्ञानस्य नीलपीताकारयोस्तेनैव(१) प्रतिभासनादित्यर्थः । द्वितीयमभ्युपेत्य निराकरोति । नेति । किं त्विति । नीलाकारस्य ज्ञानस्य पीताकारत्वेन पीताकारस्य च नीलाकारत्वेनानुपलम्भं तयो(२)रभेदे बाधकं ब्रूम इत्यर्थः । तयोरभेदे हि एकैकाकारस्यापि

दीधितिटिप्पणी ।

असाङ्कर्यम् भेदः । स्वरूपत इति । यत(३) नीलप्रतिभासस्वरूपं न तत्पीतप्रतिभासरूपमित्येवंरूपमित्यर्थः । असिद्धिमिति । नीलधवलयोः समूहालम्बनसहोपलम्भस्य भवताभ्युपगमादुभयमत एवासिद्धो हेतुरित्यर्थः । निराकरोति, पूर्वपक्षम् । तन्मतेऽतिरिक्तनीलाभावादाकारपदं दत्वाह । नीलाकारस्येति । भवता नीलपीतसमूहालम्बनेपि नीलाकारस्य पीतत्वेनानुपलम्भोऽङ्गीक्रियत एव,

(१) तेनैव, स्वप्रकाशात्मना ।–गुणानन्दः ।

(२) भ्रम इत्यनुषङ्गेणि किञ्चित्पूरणेन च वाक्यं निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिकं करोति । तयोरिति । तयोः, नीलपीतयोः ।–गुणानन्दः ।

(३) यः इत्यादर्शपुस्तकद्वितीयपुस्तकयोः पाठः ।

नीलस्यैव पीतत्वेन पीतस्यैव नीलत्वेनानुपलम्भं, स एव च मूलं सर्वविरोधानाम्।

दीधितिः।

ज्ञानस्य उभयाकारतायामुभयाकारत्वेनोपलम्भप्रसङ्गात्। स एव एकस्यान्यात्मनाऽनुपलम्भ एव। सर्वविरोधानाम् बाह्यान्तर(१)विरोधानाम्॥

दीधितिटिप्पणी।

अभेदे च तन्नोपपद्यते इति हेतुमाह। तयोरिति। तयोः नीलपीताकारज्ञानयोः। एकैकेति। केवलपीताकारज्ञानस्यापि नीलाकारतयोपलम्भापत्तिः। यद्यपि स्वरूपतोऽनुलम्भस्थले(२)प्येवं वक्तुं पार्यते, तथापि अस्य स्वरूपासिद्धतया न साधकत्वमिति भावः॥

कल्पलता।

ननु प्रतिभासभेदनियमो न स्यादिति नेदमनिष्टं, नीलधवलादीनां सहैवोपलम्भस्य मयाभ्युपगमादिति शङ्कते। क्वेति। नीलपीतादीनां सहैवोपलम्भेन प्रतिभाससाङ्कर्य्येऽपि नीलस्यैव पीतत्वेन पीतस्यैव नीलत्वेन भानं त्वया नेष्यते, तदेवापाद्यते, नीलपीतादीनां विरोधाभावादिति परिहरति। न सहानुपलम्भमिति। सर्वविरोधानामिति। बाह्येऽपि विरोधस्य तदेव मूलं, यदेकस्यापरात्मतयाऽनुपलम्भ इत्यर्थः॥

दीधितिः।

उपलम्भानुपलम्भयोश्च रूपभेदानिवेशने उपलभ्यमान-

दीधितिटिप्पणी।

रूपभेदेति। रूपभेदनियन्त्रितोपलम्भानुपलम्भयोर्भेदानियाम-

---

(१) आन्तरम्, विज्ञानम्।—गुणानन्दः। बाह्याभ्यन्तर—पुण० पु० पा०।

(२) लम्भे—इत्यादर्शपुस्तके पाठः।

अन्यथोपलम्भानुपलम्भयोरप्यसिद्धिरेव । यदपि नोपलभ्यत इत्युच्यते, तदप्युपलभ्यत एव, यदिदमुपलभ्यत इत्युक्त्वैव निर्वृत्तेः । तेनात्मना नोपलभ्यत

दीधितिः ।

त्वानुपलभ्यमानत्वव्यवस्था न स्यात्, अनुपलभ्यमानत्वेनाभिमतस्य उपलभ्यमानताया उपलभ्यमानत्वेनोपेतस्य चानुपलभ्यमानतायाः सुवचत्वादित्याह । अन्यथेति । यदपि गवादिकम्(१) । कथं तदुपलभ्यत इत्यत आह । यदिदमश्वादिक(२)मिति । एवं(३) यदश्वादिकमुपलभ्यत इत्युच्यते, तन्नोपलभ्यते, कथं, यन्नोपलभ्यते गवादिकं तदेव तदिति । अथ गौर्गोत्वेनोपलभ्यते, नाश्वत्वेन, अश्वश्चाश्वत्वेन, न तु गोत्वेनेति न तयोरभेद इति यदि, तदैकज्ञानगोचरावपि नीलपीताकारौ(४) नीलपीताकारत्वाभ्यामुपलभ्येते, न पीतनीलाकारत्वाभ्यामिति तयोरपि नाभेदः । न चैकं ज्ञानं भिन्नोभयाकारं भवितुमर्हति, तदाकाराकारिणोरभेदादिति शङ्कोत्तराभ्यामाह । तेनेत्यादि । सहोपलम्भे नीलपीतादिसमूहालम्बने । उभौ बाह्या-

दीधितिटिप्पणी ।

कत्वे निखिलव्यक्तीनामभेदे उपलभ्यमानत्वानुपलभ्यमानत्वव्यवस्था न स्यादित्यर्थः । अश्वादिकं पूरयित्वैव पाठधारणमाह । यदिदमश्वादिकमितीति । न्यूनत्वादाह । एवमिति । तदेव तदिति । भेदकाभावेऽश्वादिकमेव गवादिकमित्यर्थः । अभेदनिवारकं प्रकारतोऽनुपलम्भं दर्शयति । अथेति । न तयोरिति । तथा चाऽभेदाधीनाऽव्यवस्था

(१) नोपलभ्यमानं पूरयति । गवादिकमिति । अश्वादिकं विशेष्यम् । अश्वो गवादिकमिति नोपलभ्यत इत्युच्यते, अश्वो गवात्मकत्वेन नोपलभ्यत इत्युच्यते इति मूलार्थः कर्तव्य इति भावः ।

(२) अश्वादिकमिति । गवाश्वयोश्च न भेदकान्तरमस्तीति भावः । —गुणानन्दः ।

(३) न्यूनत्वमुद्धरति । एवमिति ।

(४) पीतस्य नीलात्मना उपलभ्यमानत्वाभावस्यानुक्तत्वात् तन्मिश्रीकृत्य व्याचष्टे । नीलेत्यादि ।—गुणानन्दः ।

इति चेत्, तत् किं सहोपलम्भेपि नीलात्मना पीतमुपलभ्यते यतो न विरोधः स्यात्। तस्मादुभावपि विरोधौ समौ क्षमौ चाभेदविसर्जने, केवलमेकस्य प्रौढिः सुभगाभिक्षुन्यायेन यदि स्यात्।

दीधितिः।

र्थज्ञाननिष्ठौ। तेनैकमेव चित्रं ज्ञानं नीलपीताभ्यामाकाराभ्यामुपलभ्यत इति प्रत्युक्तम्, गवाश्वयोरिव नीलपीताकारयोरपि विज्ञानयोः प्रतिभासभेदादिना नियतभेदसिद्धेः, अन्यथा तयो(१)रपि क्वचित् सङ्करप्रसङ्गात्। समौ प्रमाणप्रतीतत्वात्॥

दीधितिटिप्पणी।

न स्यादिति भावः। मूले, उभौ, बाह्यानां विज्ञानानां च विरोधौ॥

कल्पलता।

नीलपीतादीनां सहोपलम्भादविरोधश्चेत्, तदोपलम्भानुपलम्भयोरपि विरोधो न स्यात्, कदाचित्तयोरपि सहोपलम्भसम्भवादित्याह। अन्यथेति। असिद्धिरेवेति। विरोधाधीनो हि भेदः, विरोधश्चेन्नास्ति, तदैकशेष एवेत्येकतरासिद्धिरित्यर्थः। एतदेवाह। यदपीति। अनुपलम्भस्याभावादित्यर्थः। मैत्रस्त्वया नोपलब्ध इति पृष्टोनुपलब्धमैत्रोप्युपलब्ध एव, मैत्र इत्युक्त्यैव निर्वृतिप्रसङ्गादित्याह। यदिदमिति। ननु यद्युपलम्भोऽनुपलम्भात्मना उपलभ्येत, अनुपलम्भो वोपलम्भात्मना, तदा तयोरविरोधः स्यात्, न चैवमित्याह।

(१) तयोः, गवाश्वयोः। एतच्च स्वमतानुसारेण, गवाश्वयोः समूहालम्बनेपि तद्भिन्नाकारतायाः स्वीकरणीयत्वादिति ध्येयम्। —गुणानन्दः।

कल्पलता ।

तेनेति । नीलधवलादावपि सहोपलम्भमात्रं, न त्वेकात्मनान्यस्योपलम्भ इति कथं तत्र न विरोधः स्यादित्याह । तत्किमिति । प्रतिभासभेदाय तत्रापि विरोधध्रौव्यमुपसंहरति । तस्मादिति । उभावपि बाह्यज्ञानगतौ प्रवृत्तिप्रतिनियमप्रतिभासप्रतिनियमकृतावित्यर्थः । प्रवृत्तिप्रतिनियमाधीनबाह्यभेदस्य त्वया पुरस्कृतस्य सौभाग्यात् प्रौढिः, अस्मदापाद्यमानस्य प्रतिभासाधीनज्ञानभेदस्य त्वयानभ्युपगमादप्रौढिरित्यर्थः । भिक्षुविसर्जने दुर्भगायाः प्राधान्यमसहमानया सुभगया स्वयमेव भिक्षुर्विसर्जित इति सुभगाभिक्षुकन्यायो यदि स्यादित्यत्र तदा स्यादिति शेषः । यद्वा "यदि परमसह्यस्तु विरहः(१)" इतिवन्न शेषापेक्षा ॥

एतेन विवेचनाभावो निरस्तः, आकारयोरसम्भेदेन वेदनस्यैव विवेचनत्वात् ।

दीधितिः ।

असिद्धत्वेन(२) विवेचनाभावो न ज्ञानाभेदसाधक इत्याह । एतेनेति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

असिद्धत्वेन स्वरूपासिद्धत्वेन । परमो निर्वाह इत्यनेन यद्विवेचनाभावहेतुकं साध्यं कृतं, तत्रासिद्धिर्दत्तेत्यर्थः ॥

(१) उत्तररामचरित्रे ।

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयोरसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ।
असौ कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः किमस्या न प्रेयः—इत्यादिः ।

(२) असिद्धत्वेनेति । नीलाकारावेदनेपि पीताकारवेदनात् । एवमन्यत्रापीति भावः । —गुणानन्दः ।

कल्पलता।

तदेवं विज्ञानस्य विरुद्धधर्माध्यासाद्भेदं नास्तीति यत्परेणोक्तं, तन्निराकृत्य विवेचनाभावः परमो निर्वाह इति परेणोक्तं, तन्निराकरोति। एतेनेति। प्रतिभासभेदविवेचनेनेत्यर्थः। आकारयोरिति। नीलधवलाकारयोरसम्भेदश्चेत्साधितः, तदा तदाकारस्यापि भेदेनैव विवेचनं सिद्धं यत इत्यर्थः॥

अपि च क्षणिकतायामेकपुरुषापेक्षया बाह्यस्यापि क्व विवेचनम्। नानापुरुषापेक्षया त्विहापि सन्दिग्धम्।

दीधितिः।

अथैकाग्रहणेऽन्यस्य ग्रहणं विवेचनं न(१) विचित्रज्ञानगतयोर्नीलपीताकारयोस्तथा सम्भवति, स्वसंवेदनसंवेद्यत्वात्, अविचित्रज्ञानगतौ च नीलपीताकारावन्यावेव, आकारिणां भेदे तदभिन्नानामाकाराणामभेदानुपपत्तेरित्यत आह। अपि चेति। विवेचनाभावः तस्यां व्यक्तौ तज्जातीये सर्वत्र वा। आद्ये(२)ऽप्येकस्य पुंसः पुरुषान्तरस्यापि वा। प्रथमे, क्षणिकतायामिति। क्षणिकयोर्नीलपीतयोरेकपुरुषीयैकज्ञानग्राह्ययोस्तेन पुंसा विवेचनस्याभावादित्यर्थः(३)। चरमे, नानेति। एकपुरुष-

दीधितिटिप्पणी।

आकारिणाम् अचित्राकारिणाम्। तस्यां व्यक्ताविति। तयोर्व्यक्त्योर्विवेचनाभावः उच्यते, तत्र किं तयोर्मध्ये एकां व्यक्तिमगृहीत्वापि अन्यस्या व्यक्तेर्ग्रहणरूपं विवेचनमुक्तं, किं वा तज्जातीयामेकां गृहीत्वापि इतरजातीयाया एकस्या अग्रहणरूपं वेत्यर्थः। तेन पुंसेति। पुरुषस्यापि क्षणिकतयाऽपरकालेऽसत्त्वे नीलपीतयोरेकैकग्रहात्। तथाच विज्ञानवद्बाह्यानामपि विवेचनाभाववत्त्वाद्धेतुरनैका-

(१) न च—पुण० पु० पा०, कालि मु० पु० पा०। (२) आद्यो—पुण० पु० पा०।

(३) एकपुरुषविषययोर्नीलपीतयोर्मध्ये नीलाग्रहणेऽपि पीतग्रहणे सम्भाविते सति विवेचनसामान्याभावस्यापि निश्चयासम्भवादिति पञ्चम्यन्तार्थः। तथा च तयोरपि भेदो न स्यादिति भावः।

परेण परस्यावेदनात् क्व सन्देह इति चेत् , अभेदे-
नैव तर्ह्यविवेचनं साध्यम् , तथा च किं तेनोपन्य-

दीधितिः ।

वेद्यस्य नीलादेः पुरुषान्तरेण ग्रहणे निश्चयाभावात् सन्देहो वाच्यः, स च ज्ञानाकारेऽपि(१) तुल्य इत्यर्थः । एतेन(२) तेनैव पुंसा कालान्तरे बाह्यस्य स्मरणादिलक्षणं विवेचनं प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । अन्येनान्यस्यावेदनात्तद्भिन्नेन पुरुषान्तरीयज्ञानेन तज्ज्ञाना(३)कारविवेचनसम्भावनापि ने(४)त्याशङ्कते । परेणेति । निराकरोति । अभेदेनैवेति । अभेदसिद्धिपर्यवसायिन्या भेदे ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्त्यैवाविवेचनं साध्यम् , तथा च किमन्तर्गडुनाऽविवेचनेन(५) । न चैवमेवास्तु, तस्या अप्यसिद्धेः ।

दीधितिटिप्पणी ।

न्त इत्यर्थः । नानेतीति । पुरुषभेदाद्यघटितविवेचनस्याभावे हेतू· क्रियमाण इत्यर्थः । समूहालम्बने एकपुरुषवेद्यस्य । तुल्य इति । अस्मदङ्गीकृतबाह्यनीलादेस्त्वया ज्ञानाकारत्वोपगमादिति भावः । तथा च बाह्यवद्विज्ञानेऽपि स्वरूपासिद्धिसन्देह इत्यर्थः । एतेन तस्य पुंसः क्षणिकतया कालान्तरेऽस्थायित्वादेव । ज्ञानाकारे सन्दिग्धासिद्धिं परिहरति । अन्येनेत्यादि । परेण परस्यावेदनादित्येवंरूपापत्तेरेव हेतुताया उक्तत्वात्कथमभेदेनैवेति लिखितमत आह । अभेदसिद्धीति । उक्तानुपपत्त्यनन्तरं तस्माद्ग्राह्यग्राहकयोरभेद एवेति सिद्धिर्भवत्यतः पर्यवसायिन्येत्युक्तम् । अन्तर्गडुनेति । विवेचनाभावीयसाधनादेवाभेदसिद्धौ किमभेदसाधनार्थमविवेचनं प्रसाध्येत्यर्थः ।

(१) नीलतज्ज्ञानयोरपि ।

(२) एतेन, ज्ञानाकारे तुल्यत्वेन । तस्या भेदे ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्तेः । एतेन, नीलतज्ज्ञानयोरेकैकाग्रहणेऽप्यपरग्रहणेनेत्यपि केचित् ।—गुणानन्दः । (३) नीलतज्ज्ञानेत्यर्थः ।

(४) पुरुषान्तरीयज्ञानेन न तज्ज्ञानाकारविवेचनसम्भावने—कालि० मु० पु० पा० ।

(५) अभेदसाधनार्थमुपन्यस्तेनाविवेचनेन किं प्रयोजनमित्यर्थः, भेदे ग्राह्यग्राहकभावानुपपत्त्यैवाभेदसिद्धिसम्भवादिति भावः ।

दीधितिः ।

अपि च(१) भिन्नयोर्न चेद्ग्राह्यग्राहकभावः, कथं तर्हि बाह्ययोरपि सहोपलब्धयोर्नीलपीतयोर्विवेचनम् । एकैकग्राहिणा ज्ञानान्तरेणेति चेत्, तदपि ततो भिन्नमभिन्नं वा । भिन्नं चेत्, न तर्हि ग्राह्यग्राहकभावः । अभिन्नं चेत्, पर्यवसितं तर्हि पञ्चाना(२)मभेदेन, तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वात्, तथा च कुतो विवेचनम् । एवं च(३) सहोपलम्भनियमे नियमांशो व्यर्थ(४) इति द्रष्टव्यम् । परं च विवेचनाभावज्ञानं विवेचनं गृह्णाति न वा । गृह्णाति चेत्, सिद्धं तर्हि भिन्नस्यापि ग्राह्यत्वम्, विवेचनस्या(५)नेकपदार्थघटितमूर्तिकत्वात् । न चेत्, नाभेदानुमापकम्, अभावमात्रस्यानैकान्तिकत्वात् ! वस्तुगत्या

दीधितिटिप्पणी ।

तस्याः अनुपपत्तेः । स्वयं दूषयति । अपि चेति । विवेचनम्, भवता उच्यते इति शेषः । तथा च विवेचनाभावस्तत्रैव व्यभिचारीत्यर्थः । तदपि ज्ञानान्तरमपि । ततः विषयात् । पञ्चानामिति । समूहालम्बनेन समं नीलपीतयोरभेदः, एवं नीलपीताभ्यां प्रत्येकज्ञानयोरपीत्यर्थः । ननु बाह्याङ्गीकारे एव एतद्दूषणं, मन्मते सहोपलब्धौ नीलपीतौ भिन्नौ प्रत्येकज्ञानविषयौ चान्यावित्यत आह । एवं चेति । व्यर्थ इति । तन्मते सहोपलब्धयोः प्रत्येकज्ञानविषयत्वादेव नियमार्थप्राप्तेः । अन्यदप्युच्यते इत्याह । परं चेति । तदैवाभावज्ञानं विवेचनाविषयं भवति, यदि केवलाभावविषयकं स्यात्, न च केवलाभावो हेतुर्येन तन्मात्रज्ञानमेव प्रकृते लिङ्गज्ञानं स्यात्, अनैकान्तिकत्वादित्याह । न चेदित्यादिना । वस्तुगत्येति । तथा चाभावस्वरूपेण स

---

(१) बाह्यस्यैवंविधविरुद्धधर्माध्यासाद्द्वयमितिपूर्वोक्तबौद्धशङ्काग्रन्थे विवेचनानुपपत्तिप्रसङ्गाचेति यो ग्रन्थस्तेन बाह्ययोर्वह्निजलयोर्विवेचनमस्ति, अतो नाभेद इत्युक्तम्, तदुपरि दूषणं प्रयच्छति । अपि चेति ।

(२) पञ्चानामिति । प्रत्येकविषयकं ग्राहकद्वयम्, ग्राह्यद्वयम्, उभयविषयकमेकं च ग्राहकमिति पञ्च ।—गुणानन्दः । (३) एवं—पा० २ पु० ।

(४) व्यर्थ इति । एकज्ञानविषयत्वस्यैव त्वन्मते तद्व्याप्यत्वादिति भावः ।—गुणानन्दः ।

(५) विवेचनस्येति । इदमुपलक्षणम्, भावाभावयोरेकज्ञानविषयत्वेनैकत्वापत्तिरिति ध्येयम् ।—गुणानन्दः ।

स्तेनापि। तज्जातीयस्य तु बाह्यवद्विज्ञानस्यापि विवेचनमेवेति(१)।

दीधिति।

विवेचनस्याभावो नानैकान्तिक इति चेत्, अ(२)स्त्वन्यत्, इ(३)दमेव ज्ञानं(४) तं तमर्थं गृह्णाति न वेति विविच्यताम्। ग्रहणे भिन्नस्यापि ग्राह्यत्वम्, अग्रहणे तु न नियम(५) इति। एवं परेण परस्यावेदनादविवेचनं साध्यम्, तद्यदि न ज्ञातम्, कुतः साध्यसिद्धिः। ज्ञातं चेत्, सिद्धं परस्य परेण वेदनम्। द्वितीये, तज्जातीयेति॥

दीधितिटिप्पणी।

एव हेतुरित्यर्थः। इदमेव ज्ञानमिति। इदानीं भवदुक्तिजन्यं ज्ञानमित्यर्थः। तं तम् एतदुक्तिविषयीभूततत्पदार्थम्। न नियम इति। नियामकस्य तत्तदर्थबाधस्याभावादित्यर्थः। अत्र फक्किकायां मूले, अभेदेनैवेत्युक्तम्, तत्रैव स्वयमप्याह। एवमिति। तत् उक्तावेदनम्। सिद्धमिति। प्रकृतहेतुज्ञानस्य विभिन्नपदार्थविषयत्वादिति भावः। द्वितीये तज्जातीय इति पक्षे॥

कल्पलता।

अपि च बाह्यज्ञानयोरपि विवेचनाभावस्तुल्य इत्याह। अपि चेति। एवेति। बाह्यस्य क्षणिकत्वेन भेदग्रहकाले विनाशात् क्व विवेचनमित्यर्थः। यद्वा बाह्येन सहोपलम्भनियमाद्यथा ज्ञानविवेचनाभावः, तथा सहोपलब्धयोर्नीलपीतयोस्तेन पुरुषेण विवेचनाभाव इत्यर्थः। ननु नीलपीतावेकेन पुरुषेण सहो-

(१) इति—नास्ति पुण० पु० पा०।

(२) अभावत्वेन च हेतुत्वे व्यभिचारित्वमेव, व्यावर्तकञ्च व्याप्यतावच्छेदकान्तरमसम्भव्येव, इत्यभिप्रेत्याह। अस्त्विति।—गुणानन्दः। (३) अस्तु इ—पा० २ पु०, कलि० मु० पु० पा०।

(४) वस्तुगत्या विवेचनस्याभावो नानैकान्तिक इतीदमेव ज्ञानम्।

(५) नियमः, तद्धीः।—गुणानन्दः।

कल्पलता ।

पलब्धौ, तयोस्तदानीमेव पुरुषान्तरेण विवेचनं सम्भवत्येवेत्यत आह । नानेति । पुरुषान्तरेण तदा तयोर्विवेचनमिति निश्चयो नास्ति, सन्देहस्तु ज्ञानेपि, सहोपलब्धयोरपि नीलतज्ज्ञानयोः पुरुषान्तरेण विवेचनसम्भवादित्यर्थः । पुरुषान्तरेण ज्ञानयोर्ग्राह्यग्राहकयोर्वा भेदो ग्रहीतव्य इत्याकारः सन्देहः तदा स्यात्, यदि भेदेन ग्राह्यग्राहकभावो भवेत् , नचैतदस्ति, इत्याह । परेणेति । ज्ञाने विवेचनानुपपत्त्या ग्राह्यग्राहकयोरभेदस्त्वया साध्यते, तदुभयाभेदेन च विवेचनानुपपत्तिरित्यन्योन्याश्रय इत्याह । अभेदेनैवेति । ननु क्षणिकतयैका नीलव्यक्तिः पीतव्यक्तितस्तेन पुरुषेण मा विविच्यतां, नीलजातीयं पीतजातीयाद्भिन्नमिति बाह्ये विवेचनमस्त्येवेत्यत आह । तज्जातीयस्येति । तर्हि नीलज्ञानजातीयं पीतज्ञानजातीयाद्भिन्नमिति विज्ञानेपि विवेचनमस्त्येवेत्यर्थः ॥

संवेदनबाधितोयं विरुद्धधर्माध्यासो न भेद-

दीधितिः ।

विरुद्धधर्माध्यासात् सम्विच्छेदः साध्यः(१), स एव(२) तु नास्ति, अनुभवबाधितत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति । सम्वे-

दीधितिटिप्पणी ।

भवता साध्यः, साधकपर्यन्तेन । इत्याशङ्क्य निराकरोतीति । उष्ट्रलगुडकमित्यनेन यथाश्रुतमूले तदध्यासस्य कथं संवेदनबाधितत्वं एवमुष्ट्रलगुडमित्यादिकं न लगतीत्यतो विरूल्प्य सङ्गमयति ।

(१) नीलत्वपीतत्वयोरेकत्र ज्ञानेऽसम्भवान्नीलपीतोभयविषयकमेकं ज्ञानं न सम्भवतीति भवद्भिः साधनीयमित्यर्थः । (२) स एव, विरुद्धधर्माध्यास एव ।—गुणानन्दः ।

साधक इति उष्ट्रलगुडकम् , संवेदनेनैवास्य(१) साधितत्वात् ।

दीधितिः ।

दनेति । एवं ब्रुवतः कतमोऽभिप्रायः, किं नीलत्वादीनां विरोध एव नास्ति(२), किं वा(३) विज्ञानस्य तद्रूपत्वम् , अथ तद(४)वगाहित्वम्(५) । नाद्यः, तेषां विरोधस्य साधितत्वात् । द्वितीये(६) सिद्धं(७) ज्ञानानात्मनोऽपि ग्राह्यत्वम् । तृतीये त्वाह । उष्ट्रलगुडकमिति । अथायमाशयः, यथा भवतां नीलपीताद्यारब्धेऽवयविन्येकत्रानेकरूपसमवायायोगादतिरिक्तं चित्ररूपम् , तथाऽस्माकमप्येकत्र विज्ञानेऽनेकाकारासम्भवाद्-

दीधितिटिप्पणी ।

एवं ब्रुवत इति । तद्रूपत्वम् नीलत्वादिमत्त्वम्, अत्रापि नास्तीत्यन्वयि । तदवगाहित्वम् नीलत्वाद्यवगाहित्वम्, अत्रापि नास्तीत्यन्वयि । तृतीये त्विति । तथा च नीलत्वाद्यवगाहित्वं संवेदनबाधितमिति (यदि) भवतोऽभिप्रायः, तदा उष्ट्रलगुडकम्, स्वप्रकाशेन संवेदनेन त्वन्मतसिद्धस्य तदवगाहित्वस्य इदानीं अनुभवासिद्धत्वाङ्गीकारात् स्वोत्क्षतिकरत्वाच्चोष्ट्रलगुडतुल्यत्वम् । न च वाच्यं द्वितीयेऽपि उष्ट्रलगुडकं कथं नोक्तं, स्वक्षतिकारित्वरूपतत्तुल्यत्वसत्त्वादिति वाच्यम् । मूले उष्ट्रलगुडकत्वे संवेदनसाधितत्वरूपो हेतुरुपन्यस्तः, न च द्वितीयपक्षस्य तदस्ति, विज्ञानस्य नीलत्वादिमत्त्व(स्य)तादृशानुभवाविषयत्वात् तेनापि संवेदनासाधितत्वात् । इदानीं स्वयं पूर्वपक्षिणो भावं वर्णयन् दर्शयति । अथेति । सिद्धान्तयति । सम्भा-

---

(१) अस्य, नीलत्वपीतत्वोभयविषयकत्वस्य । (२) नास्तीत्यस्याग्रिमविकल्पद्वयेऽप्यनुषङ्गः ।

(३) भिन्नत्वं, विज्ञानाद्भिन्नत्वं । तद्रूपत्वम्, नीलादिमत्त्वम् । किं वेति क्वचित्पाठः । विज्ञानस्य तद्रूपत्वम् , नीलादिमत्त्वम् , तच्च तदात्मकत्वम् ।—गुणानन्दः । किं वेति दीधितौ भिन्नत्वं वेति पाठः, स च युक्तः । (४) तदनव—कलि० मु० पु० पा० ।

(५) तदवगाहित्वमित्यत्र विज्ञानस्येत्यनुषज्यते । तथाच विज्ञानस्य नीलाद्यवगाहित्वमित्यर्थः ।—गुणानन्दः । (६) द्वितीये तु—कलि० मु० पु० पा० ।

(७) सिद्धमिति । अग्राह्यत्वे किं तत्र मानमिति भावः ।—गुणानन्दः ।

दीधितिः।

तिरिक्त एव चित्राकार इति, सम्भाव्येतात्ऽयम(१)मिदं चित्रमिति ज्ञाने, न त्विदं(२) नीलमिदं च पीतमेते नीलपीते मिथो भिन्ने इत्यादिके(३)। व्यक्तीभविष्यति चेदमग्रे(४)॥

दीधितिटिप्पणी।

व्येतात्ऽयमिति। अयं चित्राकारः। इति ज्ञाने इत्याकारकज्ञाने सति। इत्यादिक इति। ज्ञाने इत्यनुषज्यते। प्रत्युत भेदत्वेनैव प्रथामाह। एत इति॥

कल्पलता।

ननु नीलपीतविषयकैकज्ञानस्यैकत्वेनानुभवाद्विरुद्धधर्माध्यासेन तद्भेदसाधनं बाधितमित्यत आह। संवेदनेति। एकं संवेदनमेवेदमुपक्रान्तं, तदेव तु भेदं हनिष्यति। तथा च कुरूपो हन्यतामिति श्रुत्वा कुरूपहननाय प्रथममुष्ट्रेणैव लगुडं गृहीतमिति न्यायमनुहरतीत्यर्थः। नीलात्पीतं भिन्नं नीलजातीयात्पीतजातीयं भिन्नमिति बाह्येपि संवेदनाधीन एव भेदः, स कथं तेनैव बाध्यतामिति प्रसिद्धं विरुद्धद्वयाकारं ज्ञानमपि विरुद्धधर्माध्यासाद्भिन्नमिति भावः॥

हिनस्तु तर्हि प्रकाशमानताऽनेकत्वं, विरुद्धधर्मा-

दीधितिः।

शङ्कते। हिनस्त्विति। प्रकाशमानता अनेकत्वमिति। भेदे

दीधितिटिप्पणी।

हेतुमाह। भेद इति। ग्राह्यत्वेति प्रकाशमानताया एवार्थकथनं भङ्ग्या कृतम्। एकत्वेन प्रकृतज्ञाने भानं तेनाऽप्यङ्गीकृतमित्य-

---

(१) अयम्, चित्राकारः।—गुणानन्दः।

(२) न त्विदमिति। ततः प्रत्येकं नीलाद्यव्यवहारप्रसङ्गादिति भावः।—गुणानन्दः।

(३) इत्यादिके ज्ञाने चित्राकारो न सम्भवतीत्यर्थः। (४) चेदमपि—गुण० पु० पा०।

ध्यासोप्येकतां, तथाप्येकत्वानेकत्वविकलनीलाद्याकार-प्रकाशस्वरूपे किमायातमिति चेत्, तदिदं भीतैः क्षेत्रनिलायनम्(१)। नियताकारत्वमेव ह्येकत्वम-नियताकारत्वं चानेकत्वं(२), तन्निवृत्तौ च न नीलाकारं नापि नीलपीताद्याकारमिति निराकारमेवावशिष्यते।

दीधितिः।

ग्राह्यत्वायोगात्(३)। प्रकाशमानता एकत्वेन प्रकाश इत्यन्ये(४)। प्रकाशस्वरूपरक्षणायैकत्वानेकत्वनिराकरणम्, तस्मिंश्च(५) सति प्रकाशस्वरूपमेव न स्यादित्याह। तदिदमिति। भीतैः अन-भिज्ञैः। तदेव व्युत्पादयति। नियतेति। तन्निवृत्तौ नियतानि-यताकारत्व(६)रूपैकत्वानेकत्वनिवृत्तौ। निराकारमेवेति। तथा च नीलाद्याकारप्रकाशस्वरूप इति यदुक्तं(७) तद्याहत(८)मि-ति भावः॥

दीधितिटिप्पणी।

न्य इत्यस्वरसः। तस्मिंश्चित्याकारेण स्वरूपमेव न स्यादिति य-दुक्तं, तन्मूलानुक्तेर्भावार्थतया दर्शयति। तथा चेति॥

कल्पलता।

ननु नीलधवलादि एकज्ञानकुक्षावेव प्रकाशमान-

---

(१) निदानम्—पुण० पु० पा०। निडायनम्—पाठः।(२) नकतो—पा० २ पु०।

(३) प्रकाशमानता, एकज्ञाने भासमानता, अनेकत्वे तस्याः कथं बाधकत्वमत आह। भेद इति।—गुणानन्दः।

(४) अन्य इत्यरुचिबीजं तु नीलपीताकारयोराकारेण ज्ञानस्य वा एकत्वप्रकाशस्यासिद्धि-रेव।—गुणानन्दः।

(५) तस्मिन्, एकत्वानेकत्वनिराकरणे। परस्परविरोधे हीति न्यायात् पारमार्थिके धर्मिणि एकतरनियमादिति भावः।—गुणानन्दः।

(६) कारत्व-कलि० मु० पु० पा०। (७) हिनस्त्विति शङ्कायाम्।

(८) तद्याहतमिति। इदमुपलक्षणम्, साकारत्वस्य विज्ञानत्वव्यापकत्वात् तन्निवृत्तौ विज्ञा-नत्वमेव न स्यादित्यपि ध्येयम्।—गुणानन्दः।

कल्पलता ।

स्वानुरोधात् प्रविष्टामिति तज्ज्ञानं कथमनेकं स्यात्, न च तदेकमेव भवितुमर्हति, विरुद्धधर्माध्यासादित्येकत्वमनेकत्वं च विवादपदज्ञाने मास्तु, ज्ञानस्वरूपं तु स्वसम्वेदनसिद्धं दुर्न्निरसनम् । तदुक्तं ज्ञानश्रिया ।

"चि(१)त्रैकव्यवहारोपि ज्ञाना(२)पोहपरो मतः ।
एकानेकत्वविकलः प्रकाशः केवलोत्र सन् ॥"

इत्याह । हिनस्तीति । तर्हि तज्ज्ञानं नैकस्वरूपं न वानेकस्वरूपमिति निःस्वरूपमेव पर्यवसन्नमित्याह । तदिदमिति । भीतैः वर्बरैः । क्षेत्रनिलायनम् क्षेत्रकेवलीकरणम् । सस्यरक्षायै तृणे निरसनीये सस्यमपि निरस्तमेवेति यथे(३)त्यर्थः । एतदेवाह । निग्रतेति ॥

स्यादेतत् । पारमार्थिको विरुद्धधर्माध्यासो भेदग्रहहेतुः, अयं तु काल्पनिक इति चेत् , एवं तर्हि सुतरामयत्नसिद्धं स्फटिकवद्बोधस्य निराकारशुद्धत्वम्, आकारनिकर(४)स्त्वनात्मैव स्फुरतीति उभयथापि कालात्ययापदिष्टाः सहोपलम्भादयः ।

दीधितिः ।

उभयथापीति । प्रकाशमानस्य ज्ञाना(ना)त्मनो नीलाद्याकारस्य पारमार्थिकत्वे काल्पनिकत्वे चेत्यर्थः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

ज्ञानानात्मन इति हेतुभूतं विशेषणम्, पक्षस्य ज्ञानानात्मत्वादेव बाधितो हेतुरित्यर्थः ॥

---

(१) द्वि—कलि० मु० पु० पा० । (२) भेदा—कलि० मु० पु० पा० ।
(३) मेव--पुण० पु० पा० । (४) निराकार—पा० २ पु० ।

कल्पलता ।

ननु नीलपीतादीनामवस्तुत्वात्तद्घटितो विरुद्धधर्माध्यासोऽप्यवस्तुभूत कथं ज्ञानं भिन्द्या(१)दित्याह । स्यादेतादिति । उभयथेति । नीलादीनां पारमार्थिकत्वे अपारमार्थिकत्वे चेत्यर्थः ।(२) तत्र पारमार्थिकत्वे विरुद्धधर्माध्यासादुक्तादेव बाधो ज्ञानस्य नीलाद्यभेदे साध्ये, अपारमार्थिकत्वे तु पर(३)मार्थसतो ज्ञानस्यापारमार्थिकनीलाद्यभेदे साध्ये तु सुतरां बाध इत्यर्थः । (४)उभयथेति । परमार्थसदाकारत्वे निराकारत्वे चेत्यर्थ इति केचित् ॥

अपि च आस्तां तावद्विरुद्धधर्माध्यासचिन्ता । योऽयं ग्राह्यग्राहकभागभेदो ग्राह्यनीलपीतादिभेदो वा चकास्ति, स किं सत्योऽसत्यो वा । सत्यत्वे स एव दोषो हेतूनाम् । असत्यत्वे वा नायमात्मा विज्ञानस्येत्यनात्मन्यपि सहोपलम्भनियमादयो गता इत्यने-

---

दीधितिः ।

स एव बाध एव ।(५) ग्राह्ययो(६)र्भेदे सत्यत्वाङ्गीकारे ग्राहकस्य तदुभयाभेदे बाधः । नायमिति । भेदस्य ज्ञानात्मकत्वे

दीधितिटिप्पणी ।

ग्राह्ययोर्भेदे सति अभेदे साध्ये । तद्बाध्यतामित्यस्यार्थमाह ।

---

(१) ज्ञानं स्या--पुण० पु० पा० । (२) अपारमार्थिकत्वे चेत्यर्थः । --पुण० पु० पा० ।

(३) साध्ये, अपर--कलि० मु० पु० पा० ।

(४) इत्यर्थः । तत्र पारमार्थिकत्वे विरुद्धधर्म--पुण० पु० पा० ।

(५) एव । एवं--कलि० मु० पु० पा० ।

(६) ग्राह्ययोरिति । तयोर्यदि पारमार्थिको भेदस्तदा तयोर्ग्राहकत्वेनाभिमतैकज्ञानाभेदे साध्ये बाधः, न हि भिन्नयोरेको भेदः सम्भवतीति भावः । एवं ग्राह्यग्राहकयोर्ग्राहकयोरपि भेदे बोध्यम् । ग्राह्यत्वेनैव वा सर्वेषामेवोपग्रहः ।-- गुणानन्दः ।

कान्तः। भेदो न प्रथते इति चेत्, अस्तु तावत् सर्वजनप्रतीतिविरोधः, स्ववाग्विरोधो वा, असिद्धास्तर्हि हेतवः। न हि भेदाप्रथने सहार्थं तद्व्याप्यतां वा पश्यामः। तदस्फुरणे पक्षादिप्रविभागोपि कथं, कञ्च बोधयितुं प्रवृत्तोसि, किमर्थं च, अन्वयव्यतिरेकाप्रतीतौ किं च हेतोर्बलं, कुतश्च विप्रतिपत्तिः कीदृशी चेति, सोयं विचारमारभते, भेदं तु साम्प्रतमपि नेच्छतीति व्यक्तं उन्मत्तोप्यनेन जितः।

दीधितिः।

ज्ञानस्य ज्ञेयभिन्नत्वापत्तेरिति भावः। विनापि भेदं तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वरूपः सहोपलम्भः सम्भवतीत्यत आह। तद्व्याप्यतामिति। तन्नैयत्यम्(१), तद्धि तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वादिरूपं न विना भेदं सम्भवतीति। तद्व्याप्यताम्(२) तेषां हेतूनां साध्यव्याप्यताम्, व्याप्तेर्भेदगर्भत्वादिति वाऽर्थः॥

दीधितिटिप्पणी।

तन्नैयत्यमिति। सहोपलम्भनियमरूपहेतुप्रविष्टस्य सहोपलम्भनैयत्यस्य कथं ज्ञानं भेदज्ञानं विना सम्भवति, तदविषयकेत्यादौ भेदस्य भानादित्यर्थः। हेतुनिष्ठसाध्यव्याप्यतापरतया व्याख्यान्तरमाह। तद्व्याप्यतामिति॥

कल्पलता।

एकदण्डिमतमन्तर्भाव्य दोषान्तरमाह। अपि चेति। आस्तां तावदिति। दोषान्तरमेवात्र(३) द्रढीय

(१) तन्नैयत्यम्, सहोपलम्भनैयत्यम्। तदिति। तदविषयकत्वस्य तद्विषयकभिन्नत्वादिघटितत्वादिति भावः।—गुणानन्दः।

(२) ननु तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वमेव हेतूकार्यम्, उक्तक्रमेण तन्नये दोषाभावादित्यनुशयादाह। तद्व्याप्यतामिति।—गुणानन्दः। (३) मेव--पुण० पु० पा०।

कल्पलता ।

इति भावः । स एवेति । भासमानस्य भेदस्य सत्यत्वे ग्राह्यभेद(१)साधने बाध एवेत्यर्थः । अनेकान्ता(२) इति । असत्यस्य भेदस्य ग्राह्यत्वे सहोपलम्भनियतत्वादिति हेतुसत्त्वेऽपि साध्यस्य ग्राह्याभेदस्यासत्त्वादनैकान्तिकत्वमि(३)त्यर्थः । स्ववाग्विरोध इति । भेदपदमु(४)च्चारयतो भेदो न प्रथत इति स्ववाग्विरोध इत्यर्थः । असिद्धाः स्वरूपासिद्धाः । तद्व्याप्यतामिति । तस्य व्याप्यताम्, व्याप्य(५)व्यापकभावस्य भेदगर्भत्वादित्यर्थः । पक्षादीति । पक्षसाध्यहेतुदृष्टान्तादीनां भेदे सत्येव अनुमानप्रवृत्ते(६)रित्यर्थः । कं चेति । वादिनोरपि भेदाभावादित्यर्थः । किमर्थं चेति । तत्त्वनिर्णयविजयादीनामुद्देश्यानामसत्त्वादित्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकयोरपि भेदाभावे प्रतीतिरनुपपन्ना(७), प्रतीतिभेदाभावे विरुद्धा प्रतिपत्ति(र्विप्रतिपत्ति)रपि न स्यात्, तदभावाच्च न विवाद(पद)प्रवृत्तिरिति सर्वथा सर्वत्र भेदतज्ज्ञानयोरपेक्षेत्याह । अन्वयेति ॥

विकल्पारूढ एव भेदो(८) व्यवहाराङ्गं, नानुभ-

दीधितिः ।

अस्तु तर्हि साम्वृत एव भेद इत्याशयवानाशङ्कते । विक-

दीधितिटिप्पणी ।

साम्वृत इति । सम्वृतिः विकल्पः, तद्विषय इत्यर्थः । ननु केव-

---

(१) ग्राह्यभेद--पुण० पु० पा० ।
(२) अनेकान्त--पुण० पु० पा० । (३) न्तिक इ --पुण० पु० पा० ।
(४) भेदमु--पुण० पु० पा० । (५) तस्य (व्याप्य) व्याप्य--कलि० मु० पु० पा० ।
(६) प्रवृत्ति--पुण० पु० पा० । (७) प्रतीतिरनुपपन्ना--नास्ति पा० पुण० पु० ।
(८) भेदो--नास्ति २ पु० पा० ।

वारूढ इति चेत्, सोपि सत्योऽसत्यो वा भासते न वेति विकल्पान्नातिवर्तते।

दीधितिः।

ल्पेति। नानुभवेति। अनुभवः निर्विकल्पकम्। तस्य(१) सम्मात्रालम्बनत्वेन कालानिकोल्लेखायोगात्। सोपीति। अभासने केवलस्य(२) वा भेदस्य भासने विचारानारम्भादिति(३) प्रतियोग्यादिमिलितस्य च सतोऽसतो वा भेदस्य नैक(४)सम्विद्धि(५)ज्ञानतादात्म्यमिति कथं ग्राह्यत्व(६)मिति॥

दीधितिटिप्पणी।

लभेदस्य विकल्पारूढस्य सत्यत्वमेव वाच्यम्, तस्य च विकल्पेन सह तादात्म्ये न कोपि दोष इति कथं सत्यत्वविकल्पे दोष इति दोषं बीजमाह। अभासन इति। एतच्च दृष्टान्तार्थम्। अनारम्भादिति। भवता केवलभेदस्य भानं नाङ्गीक्रियते इत्यत्र न विचारः, येन केवलभेदस्य भानं भवता वक्तव्यं, किन्तु प्रतियोगिमिश्रितभेदभानमेव, तस्य चाङ्गीकारः सत्यत्वपक्षेपि न लगतीत्यर्थः। नैकसदिति। प्रतियोगिविशिष्टभेदस्य तादात्म्यात्मकस्य विज्ञानस्य विरुद्धमित्यर्थः। असत्त्वपक्षे सत्तादात्म्येत्यपि सूचितं सदित्यनेन॥

कल्पलता।

विकल्पः सविकल्पकः(७)। अनुभवः निर्विकल्पकम्। तथा चा(८)पारमार्थिक एव भेद इति भावः। सत्य इति। सत्यो भेदो भासते च यदि, तदा सिद्धं नः समीहितं, ज्ञानमपि त्वन्मते भेदात्मकं स्यात्, तद-

(१) भेदस्यानुभवाविषयत्वे युक्तिमाह। तस्येति। निर्विकल्पकस्येत्यर्थः।—गुणानन्दः।

(२) केवलस्य, प्रतियोग्यधिकरणाभ्यामनुपहितस्य।—गुणानन्दः।

(३) विचारानारम्भात्—कलि० मु० पु० पा०।

(४) नैकेति। एकत्वोपादानात् प्रतियोग्याद्युपहितभेदात्मकत्वासम्भवस्य सदित्यनेना सदात्मकत्वस्यासम्भवप्रदर्शनम्।—गुणानन्दः। (५) सद्धि—कलि० मु० पु० पा०।

(६) मास्तु ग्राह्यत्वं, का नो हानिरित्यत्राह। इति कथं ग्राह्यत्वमिति।—गुणानन्दः।

(७) सविकल्पकमेव-पुण० पु० पा०। (८) तथा च-पुण० पु० पा०।

कल्पलता ।

नात्मकत्वे च भेदेपि ग्राह्यग्राहकभावसिद्धिः(१) । यदि च सत्यो भेदो न भासते तदा भेदव्यवहारानुपपत्तिः, न ह्यभासमानं किञ्चिद्व्यवह्रियते । अथासत्य एव भेदो भासते तदा(२) तदभेदात् ज्ञानमप्यसदेव स्यात्, अन्यथा भेदे ग्रा(३)ह्यग्राहकभावसिद्धिः । अथ न भासते, तदा न भेदव्यवहार इत्यर्थः ॥

असन्नेवास्फुरन्नेवाध्यवसीयत इति चेत्, (४)अध्यवसीयत इति विवरणार्ह(५)मेतत् । तद्विषयव्यवहार-

दीधितिः ।

अस्फुरन् अभासमानः । अध्यवसीयते विकल्पेन विषयीक्रियते इति प्रसिद्धेऽर्थे अनात्मनोपि भानमस्फुरन्नित्यनेन विरोधश्चेत्याशयेन पृच्छति । अध्यवसीयत इतीति । तद्विषयेति । तथा चाध्यवसीयते विकल्पेन स्वजन्यव्यवहारविषयीक्रियत इत्यर्थः । स्वकारणबलायातश्चायं विकल्पस्य स्वभावभेदो यत्

दीधितिटिप्पणी ।

ननु अध्यवसीयते (विषयीक्रियते) इत्यर्थ इति, तत्कथं विवरणार्हमित्युक्तम्, अतो भावार्थमाह । अध्यवसीयत इति । अध्यवसीयत इति पदस्य एवंरूपः प्रसिद्धोऽर्थो भवता विवक्षितः, तदा ज्ञानानात्मनोऽलीकस्य कथं ज्ञाने भानं, अध्यवसायविषयत्वे कथमस्फुरत्त्वं च, इति दोषद्वयं स्यात् । एतद्दोषाद् भवतां प्रसिद्धो न विवक्षितः, तदा च कोऽर्थो विवक्षितः, स विव्रियतामित्यर्थः । नन्वेवं विकल्पस्य स्वाविषयार्थव्यवहारजनकत्वे कथं सर्वविकल्प एव सर्वस्यैव व्यवहारं नाजयतीत्यत आह । स्वकारणेति । नन्वेवं विक-

(१) भेदोऽपि ग्राह्यग्राहकभावश्च–पुण० पु० पा० ।
(२) व्यवह्रियते तदा–पुण० पु० पा० । (३) भेद ग्रा–पुण० पु० पा० ।
(४) चेन्नैवो न–पा० २ पु० ।
(५) विचारणीय–इति कल्पलतासम्मतः पाठः प्रतिभाति ।

जननमध्यवसायार्थ इति चेत्, व्यवहारोपि यद्यज्ञान-
रूपः, कथमसंस्तेन जन्यताम्। ज्ञानरूपश्चेत्, कथं
नियामकं विना तद्विषयः। स्वकारणसामग्रीसामर्थ्या-

दीधितिः।

कश्चिदेव विकल्पः कञ्चिदेवासन्तमविषयमपि व्यवहारयति, न
सर्वः सर्वमिति भावः।

केचित्त(१) अस्फुरन् निर्विकल्पकाविषयः, तत्रैवानात्म-
भानं निषिद्धमित्यभिप्रायः। इत्थं च निर्विकल्पकतद्विषययोरेव
ग्राह्यग्राहकाभ्यामभेदः साधनीयः, सहोपलम्भादौ चोपलम्भः
साक्षात्कारो विवक्षणीयः, अतो नांशतो बाधो नाप्यनैकान्तिक-
त्व(२)मित्याहुः(३)।

कथमसन्निति। विज्ञानवादे ज्ञानातिरिक्तमात्रस्यासत्त्वात्।
यद्यपि व्यवहारात्मकज्ञानस्यासद्विषयत्वे सिद्धमेव भिन्नस्यापि
ग्राह्यत्वम्(४), तथाप्यन्येनान्यस्य ग्रहणेऽतिप्रसङ्गं परमुखेनैव
निराकर्तुमाह। कथमिति। स्वकारणेति। एवं च व्यवहारव-

दीधितिटिप्पणी।

त्वविषयतायां कथं विकल्पेऽनात्मनः स्फुरणमित्यत आह। तत्रैवेति।
निर्विकल्पक इत्यर्थः। आद्यस्य फलमाह। नांशत इति। विकल्पस्य
पक्षत्व इत्यर्थः। द्वितीये त्वाह। नापीति। अनेकपदेषु लक्षणा आहु-
रित्यत्रास्वरसः। अज्ञानत्वे कथमसत्त्वमत आह। विज्ञानवाद
इति। परमुखेनैवेति। तन्मुखेनैव तदुक्तातिप्रसङ्गनिराकरणार्थं
सिद्धान्त्युत्तरमाहेत्यर्थः। ननु अलीकस्वरूपभेदस्य विकल्पविषयत्वे
न किमपि नियामकमुक्तमत आह। एवं चेति। मूलपरमार्थः(५)।

(१) केचिदित्यरुचिबीजन्तु व्यवहारोपीत्यादिदूषणसन्दर्भः, विकल्पविषयतायामेव
नियामकानुपपत्तेरतिस्फुटत्वादित्यादि।—गुणानन्दः।

(२) ज्ञानमात्रस्य ज्ञेयमात्रस्य वा पक्षत्वे विकल्पे आद्यांशभेदे वा नांशतो बाधः, निर्विकल्प-
कस्य नीलादिमात्रस्य वा हेतुत्वे नानैकान्तः।—गुणानन्दः। नाप्यनैकान्तिक-कलि०मु०पु० पा०।

(३) अध्यवसीयत इत्यादिसिद्धान्तग्रन्थविरोधस्तस्य ज्ञानमात्रस्य भिन्नविषयकत्वास्वी-
काराभिप्रायकत्वादित्यस्वरस इति केचित्।

(४) तथाचैतद्दूषणे स्फुटे सति दूषणान्तरं कथमित्यादिना कुतो दीयत इत्याशयः।

(५) इदं पूरणम्, एवञ्चेत्यादि मन्तव्यमित्यन्तं एतावत्पर्यन्तमूलपरमार्थ इत्यर्थः।

दिति चेत्, सोऽयं(१) व्यवहृतिरूपज्ञानालीकभेदयो-र्नियामका(२)न्तराभावेपि कारणसामर्थ्यमाश्रित्य विषयविषयिभावमिच्छति, न त्वनुभवानुभाव्ययोरिति क्षीरं विहाय रुचिररोचकग्रस्तस्य सौवीरे(३) ।

दीधितिः ।

तज्जनकज्ञानस्याप्यसद्भेदविषयत्वं कारणसामर्थ्यादविरुद्धमित्यपि मन्तव्यम् । अनुभवेति । अनुभवः साक्षात्कारः, तद्विषयः सन्ननुभाव्यः(४) । सतो हि ज्ञानविषयत्वे इन्द्रियसन्निकर्षादिकं नियामकं सम्भवतीति । सौवीरम् काञ्जिकम् ॥

दीधितिटिप्पणी ।

न काञ्जिक इति । तत्र ज्ञानविषयतानियामकसन्निकर्षादिकं न सम्भवतीति काञ्जिकतुल्यता ॥

कल्पलता ।

अस्फुरन्निति । अज्ञायमान इत्यर्थः । विचारणीयमिति । विचारासहमेतदित्यर्थः । ज्ञानाविषयेपि भेदव्यवहारं करोति विकल्प इत्याह । तद्विषयेति । व्यवहारोपीति । त्वन्मते ज्ञानातिरिक्तस्यासत्त्वादिति भावः । तद्विषय इति । भेदविषय इत्यर्थः । एवं सति नीलादीनामपि ज्ञानविषयत्वसिद्धिरिति भावः । व्यवहारस्व(५)रूपं ज्ञानं स्वकारणबलात्तथोत्पन्नं(६) यथाऽलीकं भेदं विषयीकरोतीत्याह । स्वकारणेति । व्यवहृतिरूपज्ञानश्चालीकभेदश्चेति द्वन्द्वः समासः(७) ।

(१) मध्यवसायार्थं इति चेत्, सोयं-पा० २ पु० । (२) भेदयोर्ज्ञाना-पा० २ पु० ।
(३) विहाय सौवीरे रुचिररोचकग्रस्तस्य-पा० २ पु० ।
(४) तद्विषयस्त्वनुभाव्यः-कलि० मु० पु० पा० ।
(५) व्यवहार—पुण० पु० पा० । (६) तथोत्पन्न—पुण० पु० पा० ।
(७) द्वन्द्वः—पुण० पु० पा० ।

कल्पलता।

अनुभवानुभाव्ययोरिति । निर्विकल्पकवस्तुग्रा(१)ह्ययोरित्यर्थः। वस्तुभूतं नीलादि स्वकारणसामर्थ्यादेव भिन्नमपि विषयीकरोतु(२), किं नियामकान्तरेणेति भावः। वस्तुविषयतायां स्वकारणसामर्थ्यसम्भवः क्षीरमिष्टम्, अवस्तुविषयतायां तदसम्भवः सौवीरं काञ्जिकम् ॥

भेदोपि विकल्पाकार एव, न तु बाह्य इति चेत्, यद्यसन्नेवासौ, कथं विकल्पाकारः। तदाकारश्चेत्, कथमसन्निति परिभावय। अस्तु तर्हि सन्नेवेति चेत्, नन्वद्वयदर्शि चोद्दिज्ञानम्, कथं भेदप्रथा। आकारद्वय-

दीधितिः।

स्यादेतत्। विकल्पेनो(३)ल्लिखितो भेदो यदि ततो भिद्येत, तदा देश्येताप्यन्येनान्यस्य ग्रहणम्, न त्वेतदस्ति, किं तु विकल्पाकार एव, न चाकार आकारिणो भिद्यत इत्याशङ्कते। भेदोपीति। अपिशब्दान्नीलादिरपि। तथा च ज्ञानाकारयोरेव नीलपीतयोर्ज्ञानाकारो भेदो विकल्पेनोल्लिख्यत(४) इति न बाह्यसम्वेदनसङ्कथापीति भावः। अद्वयदर्शि नीलपीताद्याकारद्वयादर्शि। प्रतियोग्यनुयोग्यनुल्लेखिनो ज्ञानस्य तादृशव्यवहारानङ्गत्वादित्युक्तत्वात्। अथ नैरन्तर्येण युगपदेव वो(५)त्पन्नानि

दीधितिटिप्पणी।

अद्वयदर्शित्वेपि भेदप्रथारूपत्वे को दोषः, अत आह। प्रतियोगीति। तादृशेति। भेदेत्यर्थः। स्वयमाह। अथेति।, अस्यैव इदानी-

(१) वस्तुसद्ग्रा—पुण० पु० पा०। (२) करोति—पुण० पु० पा०।

(३) विकल्पो—कलि० मु० पु० पा०। (४) नोल्लिखित—कलि० मु० पु० पा०।

(५) नैरन्तर्येणोत्पन्नानां क्षणिकविज्ञानानां युगपदवस्थानेन नैककार्यकारितासम्भव इत्यत आह। युगपदेव वेति।—गुणानन्दः।

दर्शि चेत्, कथमेकं सत् द्वयात्मकम्। चित्राकारमिति चेत्, चित्रमप्ये(१)कमनेकं वेति विकल्पागि(२)लितमेव तव पश्यतः। अनेकत्वे क्व एकविज्ञानतादात्म्यम्। विज्ञानस्यापि यावदाकारमनेकत्वे क्व चित्राकारसम्वेदनम्, स्वस्वमात्रमग्नत्वात्। एकत्वे क्व भेदप्रतीतिः।

दीधितिः।

त्रीणि ज्ञानानि भेदं व्यवहारयन्तीति चेत्, एकं चेद्विज्ञानं नानेकदर्शि(३), कथमस्यैवार्थस्य सिद्धिः। अनेकदर्शि चेत्, एकस्यानेकतादात्म्यविरोधात्सिद्धमन्येनान्यस्य ग्रहणम्। गूढाभिसन्धिः शङ्कते। चित्रेति। चित्राकारत्वं हि नीलपीताद्यतिरिक्ताकारविशेषशालित्वं वा नीलाद्यनेकाकारत्वं वेति विकल्पेन निराकरोति। चित्रमपीति। क्व चित्राकारसम्वेदनम् क्व नीलाद्यनेकाकारसम्वेदनम्। असम्वेदने(४) कथं तद्भेदग्रहणम्। एकत्व इति। नीलाद्यतिरिक्तैकाकारशालित्वे नीलपीताद्यनुल्लेखे तद्भेदोल्लेखो न सम्भवतीत्यर्थः॥

दीधितिटिप्पणी।

मेव भवदुक्तस्य। यथाश्रुतचित्राकारमिति फक्किकाया नन्वद्वयदर्शि चेदित्यादिनैव दूषितप्रायत्वादनुत्थानापत्त्या तदितरजातिमुद्रया(५) उत्थानमाह। गूढेति। निराकरोतीति। अभिसन्धिम्, एकत्वे इत्यादिना। कथं तद्भेदग्रहणमिति। प्रतियोग्यनुयोग्यनुल्लेखिनस्तः स्वगोचरस्य भेदविषयत्वानुपपत्तेः॥

कल्पलता।

ननु विकल्पाद्भिन्नस्यालीकभेदस्य विषयतां ना-

(१) चित्रमे—कलि० मु० पु० पा०। (२) विकल्पग—पा० २ पु०।

(३) नानेकदर्शि, अनेकाविषयि। युगपदुत्पन्नानां तदर्थविषयिणां असंसर्गाग्रहसहकारेण तद्व्यवहारजनकत्वेऽपि तादृशविशिष्टार्थस्य न सिद्धिरित्यर्थः।—गुणानन्दः।

(४) तत्सम्वेदनानुपगमे दोषमाह। असम्वेदन इति। तद्भेदग्रहणम्, नीलपीतयोर्मिथो भेदग्रहणम्।—गुणानन्दः।

(५) नीलपीताद्यतिरिक्तजातिविशेषश्चित्रत्वमित्यभिसन्धिर्गूढ इत्याशयः।

कल्पलता।

ङ्गीकुर्म्म इत्याह। भेदो(१)पीति। कथमिति। वस्त्व(२)-वस्तुनोस्तादात्म्यानुपपत्तेरित्यर्थः। तदाकार इति। आकाराकारिणोरभेदादिति भावः। अस्त्विति। सन्नेव भेदो विकल्पाकारोस्तु, तथा च न पूर्वदोष इत्यर्थः। अद्वयेति। ययोर्भेदो गृह्यते(३) तदुभयाविषयं चेदित्य(४)र्थः। न हि प्रतियोग्यनुयोगिनोर्नीलपीतयोरज्ञानेपि भेदज्ञानमिति भावः(५)। ननु नीलपीताकारयोरनुयोगिप्रतियोगिनोर्ज्ञाने सत्येव भेदज्ञानमस्तु, को दोष इत्यत आह। आकारेति। तर्हि विरुद्धद्वयाकारं ज्ञानमपि विरोधादेकं न स्यादित्यर्थः। रत्नकीर्तिमतं शङ्कते। चित्राकार(द्वय)मिति। न द्वयदर्शि नाप्यद्वयदर्शि, किं तु चित्राकारमित्यर्थः। अत्रापि नैयायिकाभिमतैकगुणपरश्चित्रशब्दः, कर्बुरार्थो वाऽनेकगुणपर(६) इति विकल्पयति। चित्रमपीति। एकं तावन्न भवति, विरुद्धधर्म्माध्यासात, नाप्यनेकम्, एकज्ञानतादात्म्याभावप्रसङ्गात्, एतदेवाह। अनेकत्व इति। तव पश्यत इत्यनादरे षष्ठी, त्वां पश्यन्तमप्यनादृत्येत्यर्थः। नन्वाकारनिकरानुरोधाद्विज्ञानमपि भिद्यतामत आह। विज्ञानस्यापीति। तथा च त्वदनुमतं चित्राद्वैतमनुपपन्नमिति भावः॥

---

(१) भेदे—कलि० मु० पु० पा०।
(२) वस्तु—पुण० पु० पा०।
(३) ग्राह्यते—पुण० पु० पा०।
(४) चेत्य—पुण० पु० पा०।
(५) नमस्तीत्यर्थः-पुण० पु० पा०।
(६) कर्बुरात्मानेकगुणपरो वा-पुण० पु० पा०।

अनीलाद्यनेकव्यावृत्तिकृतोऽयम(१)नेकत्वाध्यवसाय इति(२) चेत्, अतादात्म्ये कथं व्यावृत्तीनामुल्लेखः। तादात्म्ये कथमनेकत्वम्। एकत्वे तु(३) क्व

दीधितिः।

भवतां नीलपीतादिरूपविलक्षणचित्ररूपवदस्माकं नीलाद्याकारविलक्षणो विज्ञानस्य चित्रा(४)कारः, तस्य चैकत्वेप्यनीलाकाराद्य(५)नेकव्यावृत्तिनिबन्धनस्तत्रानेकत्वोल्लेख इत्यभिसन्धिं प्रकाशयति। अनीलेति। ता अपि व्यावृत्तयो विज्ञानाद्भिन्ना न वा। भिन्नाश्चेत्, कथं विज्ञानेन तद्ग्रहः(६), अगृहीतानां च तासां भेदाध्यवसायनिमित्तत्वम्। अभिन्नाश्चेत्, कथमेकज्ञानाभिन्नानां(७) तासामनेकत्वम्। एकत्वे च कथं तत्कृतो भेदाध्यवसाय इति निराकरोति। अतादात्म्य इति। स्यादेतत्। मा भूदनीलाद्यनेकव्यावृत्तिनिबन्धनोऽनेकत्वाध्यवसायः, स्वकारणसामर्थ्या(८)यातस्तु स्यात्, तच्चानेकत्वं काल्पनिकमिति न वास्तवीं(९) विकल्पैकतां विरुणद्धी-

दीधितिटिप्पणी।

इत्यभिसन्धिमिति। गूढाभिसन्धिरित्यनेन यस्या गूढत्वमुक्तं, तामित्यर्थः। स्वकारणेति। अनेकत्वाध्यवसायः स्वकारणबलादेव

(१) त्तिकृतो—कलि० मु० पु० पा०। (२) एवेति—कलि० मु० पु० पा०।

(३) एकत्वेपि—कलि० मु० पु० पा०। (४) चित्र आ—पुण० पु० पा०।

(५) अनीलादीति। अनीलादिप्रतियोगिका या अनेका व्यावृत्तयः तन्निबन्धन इत्यर्थः। तदवगमोपि प्रकृते अयथार्थ एव, चित्राकारे अनीलादिसामान्यव्यावृत्तेर्बाधितत्वादिति ध्येयम्।—गुणानन्दः।

(६) तद्ग्रह इति। स चास्माकं विषयीकरणम्, तेषां च तथाविधाकारवत्ता।—गुणानन्दः।

(७) एकज्ञानाभिन्नानामिति अभेदोपपादकतयाऽभिहितम्, आपादनेऽनुपयोगादिति। ध्येयम्।—गुणानन्दः। (८) सामर्थ्या—कलि० मु० पु० पा०।

(९) न वास्तवीमिति। वास्तवेन वास्तवस्यैव विरोधः न, काल्पनिकेनेति भावः।—गुणानन्दः।

तत्कृतोपि भेदाध्यवसायः । उल्लेखोयमस्य विज्ञानस्य यदनेकत्वं नाम, न पुनस्तत्त्वान्तरमिति चेत् , स्वरूपमस्वरूपं वेति वाच्यम् । आद्ये, अनेक(१)स्वरूपमेकमिति कोऽन्यो वदेदसु(२)स्थात् । द्वितीयस्त्विष्यत एवास्माभिः, किं तु त्वयेष्यताम् ! भ्रान्तिरसाविति चेत् , तस्यामपि स्वरूपमस्वरूपं वा प्रकाशेत, प्रकारा-

दीधितिः ।

त्याशङ्कते । उल्लेख इति । उल्लेखः उल्लेखमात्रम्(३), उल्लिख्यते परं विकल्पेनानेकत्वं न तु वास्तव(४)मित्यर्थः । स्वरूपमिति । तदनेकत्वं ज्ञानादभिन्नं(५) भिन्नं वेत्यर्थः । द्वितीय इति । ज्ञानेन स्वभिन्नस्यानेकत्वस्य प्रकाश इत्यर्थः । विकल्पस्य भ्रमत्वात्तत्रासत्प्रकाशो(६) न विरुद्ध्यते, असत्प्रकाशन(७)स्वभावत्वाद्भ्रान्तेः, विरुद्ध्यते तु निर्विकल्पके, तस्य सन्मा(८)त्र-प्रकाशनशीलत्वादित्याशङ्कते । भ्रान्तिरसाविति । निराकरोति । तस्यामपीति । विकल्पेनान्यस्या(९)सत इव निर्विकल्पकेनाप्यन्यस्य

दीधितिटिप्पणी ।

भवतीत्यर्थः । उल्लिख्यत इति । विकल्पेन अनेकत्वं केवलं विषयीक्रियते, न तु वास्तवमनेकत्वमित्यर्थः । मूले, तत्त्वान्तरम् वस्त्वन्तरम् । विरुध्यते इति । असत्प्रकाश इत्यनुषज्यते । ननु तस्यामपीत्यादिनापि न पूर्वपक्षनिराकरणं, विकल्पेऽस्वरूपालीकप्रकाशस्य तेन स्वीकारात् , निर्विकल्पक एवान्यप्रकाशास्वीकारादतो भावा-

(१) मूले, अनेकेति । अनेकत्वस्यानेकानुल्लेखेऽनुल्लेखादिति हृदयेन ।—गुणानन्दः ।

(२) दस्व—पुण० पु० पा० ।

(३) उल्लेखमात्रमित्यनेन यल्लब्धं तन्निष्कृष्य आह । उल्लिख्यते परमिति ।—गुणानन्दः ।

(४) न पुनस्तत्त्वान्तरमित्यस्यार्थमाह । न तु वास्तवमिति ।—गुणानन्दः ।

(५) एकस्वरूपमिति मूलस्य एकज्ञानाभिन्नत्वमर्थमनुसृत्याह । ज्ञानादभिन्नमिति ।—गुणानन्दः ।

(६) असत्प्रकाशः, असतोऽनेकत्वस्य विषयता ।—गुणानन्दः ।

(७) असत्प्रकाशनेति । सदसतोरेकत्वानुपपत्त्या तत्र भेदेपि विषयताभ्युपगमादिति भावः ।—गुणानन्दः ।

(८) तन्मा—कलि० मु० पु० पा० ।

(९) अन्यस्य, स्वभिन्नस्य । एवमग्रेपि ।—गुणानन्दः ।

न्तराभावादिति ।

दीधितिः ।

सतः प्रकाशनमविरुद्धम्, अन्येनान्यस्य सत इवासतोपि प्रकाशने(१), ऽतिप्रसङ्गः समानः, न हि घटादिविकल्पाः कूर्मरोमादिकमपि विषयीकुर्वन्ति, कारणसामर्थ्येन(२) नियमने तु निर्विकल्पकस्यापि न वार्यत इति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

र्थमाह । विकल्पेनेति । विकल्पस्यालीकस्वरूपत्वापरस्याऽस्वरूपमेवासदलीके भासत इत्यङ्गीकार्यं, तथा च यथा भिन्नं असत विकल्पे भासते तथा भिन्नं सत् (नि)र्विकल्पके भासतां, विषयस्य सदसत्तानिबन्धन एव तयोर्भेदो भविष्यतीति । ननु निर्विकल्पके स्वभिन्नसतः प्रकाशनेऽतिप्रसङ्गः स्यादिति चेत्, तदा विकल्पेपि स्वभिन्नासतः प्रकाशने यावदन्यभानरूपातिप्रसङ्गः स्यादित्याह । अन्येति । ननु कारणसामर्थ्यादेव विकल्पस्य स्वभिन्नयत्किञ्चिदसद्विषयत्वं, तदा निर्विकल्पकस्यापि कारणसामर्थ्यादेव स्वभिन्नयत्किञ्चिद्विषयत्वमस्त्वित्याह । कारणेति ॥

कल्पलता ।

अत्र ज्ञानश्रियः समाधानं शङ्कते । अनीलादी(३)ति । तदुक्तं ज्ञानश्रिया,

"यदि स्वरूपमाकारा(४)श्चित्रतैकाधियः(५) कथम् ।
भेदः प्रत्यात्मना(६) बुद्धेस्तदाऽन्योन्यस्य वेदनम् ॥
मिथस्तथा(७)पि वा वित्तौ(८) बाह्यवल्लक्षण(९)स्थितिः ।
भेदेप्येवं धियस्तेषां प्रकाश(१०)घटना कथम् ॥"

(१) प्रकाशे—पुण० पु० पा० ।

(२) कारणसामर्थ्यम्, विकल्पवासनाविशेषादिः, अस्मन्नये अनुगतेन्द्रियसन्निकर्षादिः । —गुणानन्दः ।

(३) अनीले—कलि० मु० पु० पा० ।
(४) माकार—पुण० पु० पा० ।
(५) तैकावयवः—पुण० पु० पा० ।
(६) प्रत्यर्थता—कलि० मु० पु० पा० ।
(७) व्यावृत्तौ—कलि० मु० पु० पा० ।
(८) स्तवा—पुण० पु० पा० ।
(९) बाह्यवस्तुक्षण—कलि० मु० पु० पा० ।
(१०) प्रकाशे—कलि० मु० पु० पा० ।

कल्पलता ।

इत्याशङ्क्याह(१),

"अलीकमन्यत्वेऽपी(२)दं व्यावृत्त्यन्तरमीरितम् ।"

तदे(३)तत्परिहरति । अतादात्म्य इति । व्यावृत्तयो यदि ज्ञानभिन्नास्तदा कथं प्रकाशन्ताम् । ज्ञानाभिन्ना एव चेत्तदा ज्ञाना(४)भेदेन तासामप्यभेद एवेति क्व चित्राकारत्वम् । नन्वस्तु व्यावृत्तीनामप्यभेद एवेत्यत आ(५)ह । एकत्वेपीति । तथा चानेकत्वाध्यवसायमात्रत्वं त्वनु(६)जानीम इति रत्नकीर्त्तेः स्ववचनविरोध इत्यर्थः । ननु प्रतिशब्दवदवास्तव एवायमुल्लेखः, न तु वास्तवः, येनानेकत्वं तदनुरोधात् ज्ञानस्य भवेदित्याशङ्कते । उल्लेखोयमिति । न पुनरिति । अनेकत्वमेव न वस्तुसिद्धं यच्चित्राकारे ज्ञाने त्वयाऽऽपाद्यत इत्यर्थः । परिहरति । स्वरूपमिति । यदनेकत्वमुल्लिख्यते तद्यदि ज्ञानस्वरूपमेव तदा ज्ञानस्यानेकत्वमवर्ज्जनीयम् । अथा(७)स्वरूपं ज्ञानाद्भिन्न(८)मेव ज्ञानेनोल्लिख्यते तद्वा भेदेपि ग्राह्यग्राहकभाव इति सिद्धं नः समीहितमित्यर्थः । त्वयेति । तवेदमत्यन्तमनिष्टमित्यर्थः । असाविति । अनेकत्वावगाही चित्रप्रत्यय इत्यर्थः । भ्रान्तिरपि (हि) ज्ञानमेव, तत्रापि पूर्वोक्तो विकल्पस्तदवस्थ एवेत्यर्थः ॥

---

(१) त्याशाशङ्क्यम्—पुण० पु० पा० ।
(२) त्वेऽपी—पुण० पु० पा० ।
(३) इति—पुण० पु० पा० ।
(४) ज्ञान—पुण० पु० पा० ।
(५) एवेत्या—कलि० मु० पु० पा० ।
(६) ननु—पुण० पु० पा० ।
(७) तथा—पुण० पु० पा० ।
(८) ज्ञानभि—पुण० पु० पा० ।

स्यादेतत्। यथाऽतत् तत्तया परिस्फुरदपि न वस्तुगत्या तदेव, तथा तदप्यतत्तया परि(१)स्फुरदपि नातदेव, ततः स्वरूपस्यातत्तया प्रथनेपि न काचित्

दीधितिः।

ग्राह्यत्वं(२) हि ग्रहविशेष्यत्वं भेदे विरुद्ध्यते, तेन न निर्विकल्पकस्य स्व(३)भिन्नविशेष्यकत्वम्, न तु ग्रहविशेषणत्वमपि(४), भ्रान्तौ चान्यद्विशेषणमेव, न चा(५)सद्विशेषणभानादेव वस्तुनः(६) स्वरूपहानिरित्याशङ्कते। स्यादेतदिति। यथेति। यथा स्थाणुः पुरुषत्वेनाबाह्यो(७) वा ज्ञानाकारो(८) वा बाह्यत्वेन भासमानो न पुरुषो न वा बाह्यः, तथाऽभिन्नो विकल्पोपि भिन्नत्वेन भासमानो न भिन्न इति ग्रहविशेष्यत्वं नानुपपन्नमित्यर्थः। अन्यस्यान्यत्र विशेषणत्वे सर्वस्य सर्वत्र विशेष-

दीधितिटिप्पणी।

स्वरूपमस्वरूपं वेत्यादिदूषणात्स्येत्यादि(९)ग्रन्थानुत्थानम्, एवं अस्वरूपस्येत्यादि पौनरुक्त्यापत्तेश्चाह। ग्राह्यत्वमित्यादि। तद्भावमाह। तेन नेति। तथा चास्माकं निर्विकल्पके यदुद्दिश्यते, तदेव इतरत्र विकल्प्यते, तत्र च विशेषणावगाहनाभावात्तदंशे नियमो न कल्प्यत इत्यर्थः। अन्यदिति। अन्यत् सतो विशेषणमेव भवतीत्यत्र न कोपि दोष इत्यर्थः। अतत्ताया विशेषणत्वात् विशेषणस्यास्वरूपत्वाङ्गीकारात् कथं प्रकृतानुपयोगोऽत आह। अन्यस्येति। यद्यतत्ता-

(१) तदप्यतत्तया—पा० २ पु०।

(२) ज्ञानस्य भेदाभेदे साध्ये हेतुभूतं ग्राह्यत्वं ग्रहविशेष्यत्वरूपम्, तच्च प्रकारे नीलत्वादौ नास्त्येवेति न पूर्वोक्तो व्यभिचारादिदोष इति। (३) कस्यात्म—पुण० पु० पा०।

(४) न तु ग्रहविशेषणत्वमपीत्यत्र भेदे विरुद्ध्यत इत्यनुषज्यते।—गुणानन्द

(५) न वा—पुण० पु० पा०।

(६) वस्तुनः, ज्ञानस्य असद्विशेषणात्मकतया स्वरूपहानिः असत्त्वापत्तिः। तथा च नीलपीताकारवेदनं स्वस्य अनेकप्रकारकत्वमवगाहमानमपि न विरुद्ध्यत इति भावः।—गुणानन्दः।

(७) परनये त्वाह। अबाह्यो वेति।—गुणानन्दः।

(८) ज्ञानाकारो वेति। एतस्य अबाह्यत्वेपि सामान्यविशेषभावेन विकल्पः। पारमार्थिकबाह्यभिन्नत्वस्य अबाह्यपदार्थत्वात्। यद्वा बाह्यत्वं ज्ञानभिन्नत्वं, तथा च ज्ञानभिन्नभिन्नत्वमित्यागतम्, एतदपेक्षया लाघवादाह। ज्ञानाकारो वेति। स च ज्ञानादभिन्न एवेति भावः।—गुणानन्दः।

(९) स्येत्यादि, स्यादेतदित्यादीत्यर्थः।

ग्राह्यलक्षणक्षतिरिति चेत्, यद्यतत्तापि परिस्फुरन्ती स्वरूपमेवास्य स्यात्, स्यादप्यस्योपन्यासस्य प्रस्तुतोपयोगः। अस्वरूपस्य कथं प्रकाश इति चेत्, यद्यपि तथा वक्ष्यामः, तथाप्यतत्ता कथं (तस्य) स्वरूपमितीतोपि दीयतां दृष्टिः।

दीधितिः।

णत्वापातादनायत्या विशेषणत्वमप्यभेदेनैव त्वया वाच्यमित्याशयवान्निराकरोति। यदीति। अन्यस्यान्यविशेष्यत्वे सर्वस्य सर्वविशेष्यत्वं स्यादित्याशयवान्(१) शङ्कते। अस्वरूपस्येति। प्रकाशः ज्ञानविशेष्यत्वम्। भेदे विशेष्यत्वेऽतिप्रसङ्गेन(२) भेदे विशेषणत्वेऽतिप्रसङ्गो न वार्यत(३) इत्याशयवानाह। तथापीति। तस्माद्भेदे विशेषणत्ववत्(४)द्विशेष्यत्वमपि स्वीकार्यम्, परिहार्यं वा विशेष्यत्ववद्विशेषणत्वमपीत्युभयथापि पक्षहानिर्भवतामिति भावः॥

दीधितिटिप्पणी।

पीत्यादेः भावं प्रकाशयितुं शङ्कामुत्थापयति मूले, अस्वरूपस्येति। यद्वा भावार्थमेवाह। अस्वरूपस्येति। अतत्ताया विशेषणत्वात्तेन स्वरूपत्वं नाङ्गीक्रियत एव, तत्कथं तथापीति लगतीत्यत आह। भेदे विशेष्यत्व इति। वार्यत इत्यस्य तृतीयान्तं कर्तृ, तथा च येनाद्यातिप्रसङ्गं दर्शयसि, तदबाधितमिति भावः॥

कल्पलता।

न ह्यविद्यासमारोपिताकारः पर्यनुयोगमर्हतीति कीर्तिकीर्तित(५)माशङ्कते। स्यादेतदिति। अतदिति।

(१) स्याशयेना—पुण० पु० पा०।

(२) विशेष्यत्वेऽतिप्रसङ्गेनेत्यस्य कल्पितेन विशेष्येण समं ज्ञानाभेदेनेति शेषः।—गुणानन्दः।

(३) भेदे विशेष्यत्वेऽतिप्रसङ्गेन न भेदे विशेषणत्वेऽतिप्रसङ्गो वार्यत—पुण० पु० पा०।

(४) विशेषणत्ववदित्यत्र भेदे इति प्राक्तनमनुषज्यते।—गुणानन्दः।

(५) कीर्तिमत—कलि० मु० पु० पा०।

कल्पलता ।

अरजतं शुक्तिस्वरूपं तत्तया रजततया स्फुरदपि यथा न वस्तुगत्या रजतमेव, तथा तदप्येकमपि ज्ञानं अतत्तया अनेकतया स्फुरदपि न वस्तुगत्या अनेकमेव, ततः स्वरूपस्य विज्ञानस्यातत्तयानेकतया स्फुरणेऽपि भेदेन ग्राह्यग्राहकभावो भवेदिति(१) नास्मन्मते ग्राह्यलक्षणक्षतिरित्यर्थः । यदीति । अतत्ता अनेकता चित्रप्रत्यये स्फुरन्ती यदि चित्रप्रत्ययात्मा भवेत्तदायं समाधिः स्यादपि, न त्वेवम्, एकस्य चित्रप्रत्ययस्यानेकात्मकत्व(२)प्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादित्यर्थः । नन्व(३)तत्ता चेत् स्फुरति तदा सा स्वरूपमेव वाच्या, अस्वरूपस्य स्फुरणानुपपत्तेरित्याह । अस्वरूपस्येति । यद्यपीति । सर्वत्रास्वरूपमेव ग्राहकज्ञानभिन्नमेव स्फुरतीति ग्राह्यग्राहकलक्षणं वक्ष्याम एवेत्यर्थः । अतादिति । अस्वरूपमनेकत्वमित्यर्थः ॥

कश्चास्वरूपस्फुरणे दोषः । नायं भिन्नयोर्वेद्यवेद-

दीधितिः ।

स्वपक्षं स्थापयितुं पृच्छति । कश्चेति । (अस्वरूपं बाह्यं ज्ञानभिन्नं, तस्य स्फुरणे इत्यर्थः । तत्र च ज्ञानश्रियोक्तं दोषमाह । नायमित्यादि ।) विषयविषयिभावो न कार्यकारण(४)भावनिबन्धनः, ग्रहणे(५)न्द्रिययोरपि तत्प्रसङ्गात् । नापि स्वा-

दीधितिटिप्पणी ।

वक्ष्याम इत्यादिना यदुक्तं, तदेवाह मूले, कश्चेति । कार्यकारण-

(१) भवत्येव—कलि० मु० पु० पा० ।

(२) स्यानेकत्व—गुण० पु० पा० । (३) ननु-कलि० मु० पु० पा० ।

(४) कार्यकारणेति । कार्यं विषयी, कारणं विषयः, एतच्च निर्विकल्पकमभिप्रेत्य ।—गुणानन्दः ।

(५) ग्रहणेति । इन्द्रियस्यापि कारणतया आत्मजन्ययावज्ज्ञानविषयत्वापत्तिरित्यर्थः । अकारणस्य सविकल्पकविषयत्वे किं नियामकमित्यपि बोध्यम् ।—गुणानन्दः ।

कभावो व्यापारनिबन्धनः, नियतस्य तस्याभावात्, नापि जाति(१)निबन्धनः, कश्चित्कञ्चित्प्रति ज्ञेय इति-व्यवस्थानुपपत्तिप्रसङ्गात्, न हि निसर्गसिद्धानां गो-

---

दीधितिः।

पारनिबन्धनः, ज्ञानेनातीतानागतयोरर्थयोस्ताभ्यां(२) वा ज्ञाने व्यापाराधानायोगात्, वर्तमानार्थकस्थलेऽपि ज्ञाने व्यापारस्य योग्यस्य अनुपलम्भबाधात्, अयोग्ये च मानाभावात्, अर्थे ज्ञाततताभ्युपगमेपि तस्या अव्यापकत्वेना(३)तन्त्रत्वात्। एतेन ज्ञाने आकाराधानमपि प्रत्युक्तम्। नियतस्येति। व्यापारा(४)धानेपि नियामकस्याभावात्, भावे वा व्यापारगवेषणवैयर्थ्यात्, तत(५) एव तत्सम्भवात्। नापि जातिनिबन्धनः, पट-

दीधितिटिप्पणी।

भावेति। ज्ञानं प्रति विषयस्य कारणत्वमिति कृत्वैव विषयविषयिभावो नेत्यर्थः। अर्थयोरिति सप्तमी। ननु वर्त्तमानस्थल एव तथा वक्तव्यमत आह। वर्त्तमानेति। तथापि अर्थेन ज्ञाने किञ्चिद्व्यापारो जन्यते इति वक्तुं न पार्यते, तस्यानुपलम्भादित्यर्थः। ननु ज्ञाने-नैवार्थे ज्ञाततारूपव्यापारो जन्यते, इत्यत आह। अर्थे इति। अव्यापकत्वेनेति। अतीतविषयस्थले ज्ञातताजननासम्भवाद्सार्वत्रिकत्व-मित्यर्थः। एतेन अतीतादिस्थले कारणीभूतविषयासम्भवेन अव्यापकत्वेन। मूलीयासंमतिमाह। प्रत्युक्तमिति। वर्तमानार्थस्थलेपि व्यापाराधाने नियामकं नास्तीत्याह। व्यापारेति। तत एव व्यापाराधान-नियामकादेव। तत्सम्भवात् विषयविषयिभावसम्भवात्। जातिश्च

---

(१) नापि तज्जाति—कलि० मु० पु० पा०।

(२) ताभ्याम्, अतीतानागताभ्यामर्थाभ्याम्।—गुणानन्दः।

(३) अव्यापकत्वेन, अतीतानागतार्थयोरसत्त्वेन। अतन्त्रत्वात्, विषयविषयिभावानियामकत्वात्।—गुणानन्दः। (४) आकारा—कलि० मु० पु० पा०। तत्र प्रकारीभूतधर्मे ज्ञातताधानात् सैव परम्परया तन्नियामिका स्यादत आह। व्यापाराधानेति।—गुणानन्दः।

(५) ततः, नियामकात्। तत्सम्भवात्, विषयिताव्यवस्थासम्भवात्।—गुणानन्दः।

त्वादीनामीदृशी रीतिरिति चेत् , नन्वयमभेदेपि दोष-स्तदवस्थ एव । तथाहि । स्वस्य वेदनमिति नायं व्यापारनिबन्धनो व्यवहारः, स्वात्मनि तदभावात् , नापि जातिनिबन्धनः साधारण्यप्रसङ्गात् , न हि जात्यैव गौः स्वात्मानं प्रति न तु परं प्रतीति नियमो दृष्टः, न च(१) ज्ञानं स्वस्येव परस्यापि वेदनं, सर्वसर्वज्ञत्वापत्तेः ।

दीधितिः ।

त्वादेर्नियामकत्वे पटादेः(२) सर्वज्ञानविषयतापत्तेः । ज्ञानत्वस्य नियापकत्वे सर्वज्ञानानां पटविषयत्वापत्तेः, तत्तत्पटादिव्यक्ति-विषयतानियामकं च ज्ञानवैजात्यमनुपलम्भबाधितम् , समूहालम्बनादौ सङ्करप्रसङ्गश्चेति । स्वात्मनि तदभा(३)वात् व्यापाराभावात् । साधारण्यप्रसङ्गात् सर्वविषयत्वप्रसङ्गात् । अथ जात्यैव सर्वं विज्ञानं स्वविषय(४)मिति चेत् , किमिदं स्वं नाम । यद्येका(५) विज्ञानव्यक्तिः, सर्वेषां वि(६)ज्ञानानां तद्विषयतापत्तिः । अथ विज्ञानमात्रम् , सर्वेषां विज्ञानानां(७) सर्वविज्ञान-विज्ञतापत्तिरिति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

स्वविषयनिष्ठा ज्ञाननिष्ठा वा नियामिका वाच्या । आद्ये, पटत्वादेरिति । द्वितीये, ज्ञानत्वस्येति । ननु ज्ञाननिष्ठमेव तत्तद्विषयतानियामकं वैजात्यं वाच्यमत आह । तत्तदिति । कुत्रस्थलीयतदभावादित्यस्य धारणं कृतमत आह । स्वात्मनीति । सम्वलितधारणम् ॥

कल्पलता ।

भेदेपि न ग्राह्यलक्षणक्षतिरिति स्वपक्षनिर्वाहाय

---

(१) न हि—पुण० पु० पा० ।
(२) पटस्य—पुण० पु० पा० । (३) तदसम्भ—पुण० पु० पा० ।
(४) स्वविषयक—पुण० पु० पा० । (५) यद्येक—पुण० पु० पा० ।
(६) सर्व—कलि० मु० पु० पा० । ७) सर्वेषां—पुण पु० पा० ।

कल्पलता ।

पृच्छति । कश्चेति । अस्वरूपं ज्ञानभिन्नं बाह्यं तत्स्फुरण इत्यर्थः । तत्र च ज्ञानश्रियोक्तं दोषमाशङ्कते । नायमिति । ज्ञाने विषयेण व्यापार आधीयते, विषये ज्ञानेन वा । आद्ये व्युत्पादितेनैव(१) ज्ञानस्य विषयकृतो व्यापारोन्योन्या(२)ज्ञाने तावद्विषया(३)धीनो व्यापारोऽनुपलम्भबाधितः, उत्पादकतया तदीयत्वे चक्षुराद्यपि विषयः स्यात् । विषये च ज्ञानेन ज्ञाततारूपव्यापाराधानेऽतीतानागतविषयता भज्येत । तदुक्तम् ,

"उत्पादमात्रेऽतिशयान्तरे वा
ज्ञानात् प्रकाशो(४) न हि बाह्यराशेः ।
प्रकाशरूपस्य समुद्भवे तु(५)
प्रसह्य साधारणताप्रसङ्गः ॥"

इति । ननु जातिनिबन्धन एव विषयविषयिभावोऽस्तु भेदेऽपीत्यत आह । नापीति । तथा सति यदेकस्य ज्ञेयं तत्सर्वस्यैव स्यात् , एतदेवाह । न हीति । नन्विस्यामन्त्रणे । स्वात्मनीति । न हि तेनैव ज्ञानेन स्वात्मनि व्यापारः कश्चिदाधीयत इत्यर्थः । साधारण्येति । तद् ज्ञानम् सर्वस्यैव स्यादित्यर्थः । एतदेवाह । न हीति । ननु भवतु सर्वसाधारण्यं, को दोष इत्यत आह । न चेति ॥

न तत् कस्यचित्, किं तु वेदनमात्रमिति चेत्,

दीधितिः ।

स्वस्य (स्व)सम्वेदनमित्येवार्थो नोपेयत इत्याशङ्कते।न तत्क-

(१) उत्पाद्यतैत्र—पुण० पु० पा० ।
(२) रोन्योना—पुण० पु० पा० । (३) विषयता—कलि० मु० पु० पा ।
(४) प्रकाशो—पुण० पु० पा० । (५) सम्भवेत्या —पुण० पु० पा० ।

तथाऽपि स्वात्मन्यजडवत् परत्राप्य(१)जडं स्यात् परस्मिन्नन्धवत् स्वस्मिन्नप्यन्धं(२) प्रसज्येत, जात्यैव, तद्रूपत्वात्। जात्यापि स्व(३)कारणात् क्वचिन्नियतरूपमेव तदुत्पन्नमिति चेत्, नैवमुच्चैर्ब्रूयाः, परैरपि कदा-

दीधितिः।

स्वचिदिति। तदुक्तम्,

"विज्ञानं जडरूपेभ्यो व्यावृत्तमुपजायते।
इयमेवात्मसम्वित्तिरस्य याऽजडरूपता॥" इति।

निराकरोति। तथापीति। अजडम् साक्षि(४)। अन्धम् असाक्षि। विज्ञानं स्वस्मिन्निव परस्मिन् बाह्येपि साक्षि(५) स्यात्, तथा च तत एव(६) सिद्धं बाह्यम्। अथ परस्मिन्नसाक्षि, स्वस्मिन्नपि साक्षि न स्यात्, तथा च(७) परासाक्षिकं तन्न सिद्ध्येत्, मानाभावात्(८)। अथ स्वपरासाक्षिकमपि विज्ञानं परमार्थसत्त्वेन(९) च व्यवह्रियते, तर्हि बाह्यमपि स्वपरासाक्षिकमेव परमार्थसदस्तु, व्यवह्रियतां च तत्त्वेनेति कुतो बाह्यार्थभङ्गः। बाधकात्प्रमाणादिति चेत्, बाधकं यदि स्वावि(१०)षयमपि बाधेत तदा विज्ञानमपि बाधेत, अविशेषादिति कुतो विज्ञा-

दीधितिटिप्पणी।

तर्हि बाह्यमपीति। प्रमाणाविषयत्वेपि सिद्धेरुभयत्र तुल्यत्वादित्यर्थः। अविषयमपि बाह्यम्। कथमिति बाधकरूपज्ञानस्यैव स्वाभि-

(१) वदन्यत्रापि—पा० २ पु०। (२) प्यन्धं वा—पा० २ पु०।

(३) स्वरूप—पा० २ पु०। (४) स्वसाक्षि—कलि० मु० पु० पा०।

(५) अनभ्युपगम्य विषयविषयिभावं तत्ताभ्यामनुसृत्याह। साक्षीति।—गुणानन्दः। (विषयविषयिणोर्भावः विषयविषयिभावः, उभयानुगतं व्यासज्यवृत्ति सम्बन्धमेकमनभ्युपेत्य तत्ताभ्याम् विषयताविषयिताभ्याम्, साक्ष्यसाक्षित्वे अनुसृत्येत्यर्थः।)

(६) तत एवेत्यस्य स्ववदिति शेषः।—गुणानन्दः। (७) तथा च, स्वासाक्षित्वे।—गुणानन्दः।

(८) मानाभावादिति। तत्साक्षिक एव तन्मानं तन्मते।—गुणानन्दः।

(९) तत्त्वेन, परमार्थसत्त्वेन।—गुणानन्दः। (१०) स्ववि—पुस्त० पु० पा०।

च्चिदेवं श्रूयेत(१)।

दीधितिः।

नवाद्यः। स्वविषयमेव चेत्, कथं न परेण परसम्वेदनम्॥

दीधितिटिप्पणी।

भिन्नबाह्यविषयत्वादित्यर्थः॥

कल्पलता।

ननु न ज्ञानं स्वात्मानं प्रकाशयति येन प्रतिबन्दिरियं स्यात्, तदुक्तम्,

"विज्ञानं जडरूपे(२)भ्यो व्यावृत्तमुपजायते।
इयमेवात्मसम्वित्तिस्तस्य याऽजडरूपता॥"

(यथा तथेत्ययं शून्यता यदुत्पादवारणात्"। इत्यादि।) तदेतदाशङ्कते। न तत्कस्याचिदिति। यथा तदीया स्वात्मन्यजडरूपता तथा परं प्रति तथा स्यात्, परस्मिन्नेवं(३) चेत्स्वस्मिन्नपि तथा(४) स्यादिति सैव प्रतिबन्दिरित्याह। तथापीति। ननु परं प्रत्यजडं स्यादिति परमपि गृह्णीयादित्यर्थो वा परापेक्षयाप्यजडरूपतया व्यवह्रियतामिति वा। नाद्यः, उक्तदोषात्। नान्त्यः, इष्टापत्तेः। (मैवम्।) इयमेव चेत् स्वप्रकाशता तदा परप्रकाशतापीयमेव स्यादित्यविशेषापादनमात्रतात्पर्यकत्वात्, परप्रकाशे दोषस्योद्धु(५)रणीयत्वादिति। ननु स्वस्मिन्नजडं चेत् (तदा) परत्रापि तथा स्यात्, परत्रान्धं(६) चेत् तदा स्वस्मिन्न(७)पि तथा स्यादित्यत्र किमापादकमत आह। जा

(१) श्रूयते–पुण० पु० पा०।
(२) जडरागे–पुण० पु० पा०।
(३) स्मिन्नथ—पुण० पु० पा०।
(४) तया—कलि० मु० पु० पा०।
(५) स्योद्धा—पुण० पु० पा०।
(६) स्यात, अन्धं—कलि० मु० पु० पा०।
(७) तदाऽस्मास्व—पुण० पु० पा०।

कल्पलता ।

त्यैवेति । तज्जातीयं यत्(१) तत्सर्वं प्रति तथैवेति (तथा) दर्शनादित्यर्थः । स्वकारणबलात् स्वस्मिन्नेव तद(२)जडरूपमित्याशङ्कते । जात्यापीति । तदेतत्तुल्य-मित्याह । नोच्चैरिति(३) ॥

अभेदोऽस्तु मा वा, भेदं तु प्रकाशमानत्वेन व्यासेधाम इति चेन्न; वस्तुनि भेदनिवृत्तेरेवाभेद(४) रूपत्वात् ।

दीधितिः ।

वस्तुनीति । तेषामलीकव्यावृत्तये ॥

दीधितिटिप्पणी ।

वस्तुनीतिपदप्रयोजनमाह । वस्तुनीतीति । तेषामलीके भेदनि वृत्तिसत्त्वेपि अलीकाभेदाङ्गीकाराभावात् ॥

कल्पलता ।

(५)ननु प्रकाशमानत्वादिभिर्हेतुभिर्ज्ञानाभेदो नीलादीनां न मया साध्यते, किन्तु ज्ञानाद्भेदमात्रं निराक्रियते, तथा चाभेदेपि प्रकाशमानतानिराकरण-मतन्त्रमित्याह । (६)अभेद इति । भेदनिराकरणमेवा-भेदसाधनमिति न प्रकारभेद इत्याह । न वस्तुनीति । अलीके(७) भेदाभेदनिराकरणमसम्भवीत्यत उक्त वस्तुनीति ॥

---

(१) तज्जातीय—पुण० पु० पा० । (२) स्वस्मिन्नेवा—पुण० पु० पा० ।
(३) नोच्चैरिति-नास्ति,—कलि० मु० पु० पा० । (४) दत्व—पुण० पु० पा० ।
(५) तदेतत्तुल्यमित्याह । अभेद इति ।—कलि० मु० पु० पा० ।
(६) मतन्त्रमित्याह । जात्यापीति । तदेव तुल्यमित्याह ।—कलि० मु० पु० पा० ।
(७) अलीक—पुण० पु० पा० ।

अस्तु तर्हि भेदाभेदविधुरमेव चित्रम्, चेतोभेदे प्रकाशमानत्वायोगात्, अभेदे चित्रत्वानुपपत्तेरिति चेन्न, मिथोविरुद्ध(विधि)द्वयविधिवत् तदुभय(१)निषेधस्याप्येकत्र विरुद्धत्वात्। न च सोऽप्यस्त्विति वाच्यम्। स्याद्वादावतारे(२) तवापि दिगम्बरत्वप्रसङ्गात्।

दीधितिः।

चित्रत्वम् मिथोविरुद्धनीलपीताद्याकारत्वम्। मिथोविरुद्धेति। परस्परविरहरूपेत्यर्थः(३)। सोपि विरुद्ध(४)स्तदुभयनिषेधोपि। स्याद्वादावतार इति। स्यादिति तिङन्तप्रतिरूपको निपातोऽनेकान्तवाची। दिगम्बरो(५) वस्तूनां सत्त्वासत्त्वानिर्वचनीयत्वानि अनिर्द्धारितानि प्रतिजानीते। तथाहि, ते(६) सप्तभङ्गीनामकं नयमाचक्षते, स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादवक्तव्यश्च(७), स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादस्ति चावक्तव्यः, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति। वस्तु सत्त्वाश्रय इत्यनिर्धारितम्, तथाऽसत्त्वाश्रय इति, अनिर्वचनीयत्वाश्रय इति, सत्त्वाश्रय इति, सत्त्वानिर्वक्तव्यत्वाश्रय इति, असत्त्वा-

दीधितिटिप्पणी।

मिथोविरुद्धेत्यादिदूषणलग्नतार्थमाह। चित्रत्वमिति। ननु मिथोविरुद्धगोत्वाश्वत्वयोर्निषेधः एकत्र सम्भवत्येवेत्यत आह। मिथो विरुद्धेतीति। अनेकान्तः अनिर्धारणम्। स्यादस्तीत्यादिसप्तानामेव स्यादित्यस्यार्थं कथयित्वा विशिष्टवाक्यार्थं दर्शयति। वस्तु स

(१) वत् मिथोविरुद्धद्वय-पा० २ पु०। (२) वतारेपि-पा० २ पु०।

(३) मिथोविरुद्धयोर्गोत्वाश्वत्वयोर्निषेधौ न विरुद्धौ, अतो व्याचष्टे। परस्परविरहेति तच्च भेदाभेदरूपं प्रकृते।—गुणानन्दः।

(४) विरुद्ध इति। अपिर्भिन्नक्रमः। विरुद्धोऽपि तदुभयनिषेधः, भेदाभेदोभयनिषेधस्तन्नास्त्वित्यर्थः।—गुणानन्दः।

(५) दिगम्बरा—पुण० पु० पा०। (६) ते हि—पुण० पु० पा०।

(७) चावक्तव्यः—पुण० पु० पा०।

दीधितिः ।

निर्वक्तव्यत्वाश्रय इति, सत्त्वासत्त्वानिर्वचनीयत्वा(१)श्रय इति, एवं समुदाप्यानिर्धारितमि(२)त्यर्थः । एवं तदाप्यनिर्धारण-(मात्र)वादित्वे तन्मत एव प्रवेशः(३) स्यात्, तन्मतं च आनुभविकस्य सत्त्वस्य(४) प्रमाणान्तराबाध्यत्वेन निर्धारणात्, असत्त्वानिर्वचनीयत्व(५)योस्तत्र तत्र दूषितत्वात्, द्वयोर्द्वयोस्त्रयाणां वा विरोधेनैकत्रासम्भवात्, विरोध्युभयगोचरज्ञानस्य(६) संशयत्वेनाप्रमाणत्वाच्च समुच्चयपक्षस्य निरस्तत्वाद्दुष्टमिति भावः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

त्वाश्रय इति । अनिर्धारितमिति स्यादित्यर्थकथनम् । सर्वत्रैव अनिर्धारितमिति सम्बन्धः । मूलं व्याचष्टे । तन्मतमिति । द्वयोर्द्वयोरेकत्राङ्गीकारं दूषयति । द्वयोरिति । तन्मतञ्चेति दुष्टमित्यनेनान्वयि ॥

कल्पलता ।

ननु नीलधवलाद्या(७)कारं चेतो न नीलधवलादि(८)भ्यो भिन्नं, नाप्यभिन्नं, भेदे सति नीलधवला(९)दीनां प्रकाशमानत्वं न स्यात्, अभेदे सति नीलधवलादीनामेकरूपतापत्तौ चित्र(१०)त्वमेव ज्ञानस्य भज्येतेत्यत आ(११)ह । अस्तु तर्हीति । यथा (गो)भेदाभेदावेकत्र विधातुं न शक्येते, तथा निषेद्धुमपीत्याह । मिथ इति । नन्वेकत्र विरुद्धोभयनिषेधयोर्विरोध आपाद्यते सोऽप्यस्तु, तस्यापि ज्ञानविषयत्वेन ज्ञानकुक्षिप्र-

---

(१) त्वानिर्वक्तव्या—पुण० पु० पा० । (२) धारित इ—कलि० मु० पु० पा०

(३) तन्मतप्रवेश एव—कलि० मु० पु० पा० ।

(४) च सत्त्वस्यानुभविकस्य—पुण० पु० पा० ।

(५) त्वानिर्वक्तव्य—पुण० पु०

(६) गोचरस्य ज्ञानस्य—कलि० मु० पु० पा० ।

(७) नीलधवला—कलि० मु० पु० पा० । (८) नीलादि—कलि० मु० पु० पा० ।

(९) नीला—कलि० मु० पु० पा० । (१०) चित्ररूप—पुण० पु० पा० ।

(११) भज्येतेत्या—पुण० पु० पा० ।

कल्पलता।

विष्टत्वादित्यत आह। स्याद्वादेति। स्यादित्येवंरूपो वादः स्याद्वादः, तथा च यद्यदनिष्टमापाद्यते तत्र तत्रे(१)-ष्टतापादने दिगम्बरमतानुप्रवेश इत्यर्थः। यद्वा एवं गतत्रपस्य तव वस्त्रत्यागोपि न लज्जामापादयेदित्यर्थः॥

अस्तु तर्हि चतुःशिखरीशून्यमेव चित्रम्, आश्चर्यरूपत्वात्, एकानेक(त्व)विरहेपि सत्त्वमित्याश्चर्यार्थो हि चित्रशब्द इति चेत्। अथ चतुःशिखरशेखरमेव किं

दीधितिः।

भेदाभेदौ तयोर्व्यतिरेकाविति चत्वारि शिखराणि कोटयः। अभेदः(२) तादात्म्यम्। एकनिषेधस्यापरविधिपर्यवसायित्वात् कथमेतत्, तत्राह। चित्रमिति। (विरुद्धं) चित्रत्वं कर्बुरत्वं नैतदुपपादकमत आह। आश्चर्येति। आश्चर्यमाह। एकानेकेति। एकत्वानेकत्वेत्यर्थः(३)। एकत्वम् अभेदः, अनेकत्वम् भेदः। चित्रं ज्ञानमिति प्रयोगे चित्रपदस्याश्चर्यार्थताव्याख्यानानुरोधादेव चेद्विरुद्धधर्मसंसर्गित्वमुपेयम्, तद्वरं प्रथमोपस्थितत्वाल्लाघवाच्च(च)तुःशिखरशालित्वमेवोपेयतामित्याह। अथेति। अथ

दीधितिटिप्पणी।

शिखराणीत्यस्य व्याख्या, कोटय इति। ननु अभेदस्य भेदाभावरूपतया तद्व्यतिरेकश्च भेदरूपमेवेति कथं चत्वारीत्यत आह। अभेदस्तादात्म्यमिति। चित्रमितीति। इदमेवाश्चर्यमित्यर्थः। भेदाभेदयोरेव प्रकृते उपयोगादाह। एकत्वमिति। प्रथमोपस्थितत्वादिति।

---

(१) तत्र तत्र तवे–पुण० पु० पा०।

(२) नन्वभेदस्य भेदविरहरूपत्वात् त्रीण्येव शिखराणि, इत्यत आह। अभेद इति। वास्तव प्रमेयं इत्यत्राभेदसंसर्गे तथा व्यवस्थितेरिति भावः।—गुणानन्दः।

(३) एकत्वानेकत्वेति। विरहपदस्य भेदपरत्वे यथाश्रुतमेव उपायः।—गुणानन्दः।

न स्यात्, आश्चर्यरूपतायुक्तेस्तुल्यत्वात्। एकैकपक्षानुपपत्तिश्च यथा तन्निषेधपर्यवसायिनी, तथा तदितरविधि(१)पर्यवसायिन्यपि स्यादिति(२)।

दीधितिः।

तत्तत्पक्षानुपपत्त्याऽवश्यं तत्तदभावैर्भवितव्यम्, तत्राह। एकैकेति। परस्परनिषेधाविधि(३)नान्तरीयकविधिनिषेधयोरेकतरनिषेधेऽपरविधिरप्यावश्यक इति॥

दीधितिटिप्पणी।

अभावज्ञानपूर्वं प्रतियोगिनोऽवश्यमुपस्थितिर्यत इत्यर्थः। तत्तदिति। परस्परविरुद्धानामेकत्रानुपपत्त्येत्यर्थः॥

कल्पलता।

अस्त्विति। भेदविधिः अभेदविधिः भेदनिषेधः अभेदनिषेध इति च(४)त्वारि शिखराणि(५) कोटयस्तच्छून्यमित्यर्थः। नायं चित्रशब्दः कर्बुरार्थः, किं त्वाश्चर्यार्थ इत्याह। एकानेकेति। नीलधवलाद्याकारं ज्ञानं नैकं(६), विरुद्धधर्माध्यासात्, नाप्यनेकं, तथा(७)प्रतिभासप्रसङ्गात्, एवं विरोधे सत्यपि चैतादृशं ज्ञानमिति महदेवाश्चर्यमित्यर्थः। चतुष्कोटिशून्यतापेक्षया चतुष्कोटिसत्ताया(८) एव लाघवेनाभ्युपगन्तुमुचितत्वादित्याह। अथेति(९)। चतुःशि(१०)खरशेखरं चतुष्कोटिप्रधानमित्यर्थः। यथा शून्यतायामाश्चर्यं (तथा) चतुष्कोटिविधावपि(११), विरोधस्तूभयत्रापि तुल्य इ-

(१) तद्विधि—पा० २ पु०। (२) स्यात्—पा० २ पु०।
(३) विधिनिषेध—कलि० मु० पु० पा०। (४) तच्च—कलि० मु० पु० पा०।
(५) चत्वारि बुद्धविशेष—कलि० मु० पु० पा०।
(६) नैकं-नास्ति, पा० कलि० मु० पु०। (७) प्यनेकं प्रतिनियत-कलि० मु० पु० पा०।
(८) सत्ताया—पुण० पु० पा०। (९) अथेति—पुण० पु० पा०।
(१०) चतुष्कोटिशि—पुण० पु० पा०। (११) विचारमपि—पुण० पु० पा०।

कल्पलता।

त्याह। आश्चर्येति। नन्वे(१)कैकपक्षानुपपत्त्या सर्वकोट्यभावात् शून्यता स्यादित्यत आह। एकैकेति। यः पक्षो(२) नोपपद्यते तस्य यथा निषेधस्तथा तद्विपरीतपक्षस्यापि(३) विधिरित्यर्थः॥

दीधितिः।

किं चोक्तकोटिचतुष्टयाभाववत्तया चित्रज्ञानं गृह्यते न वा। न चेत्, न चित्रत्वसिद्धिः, स्व(४)वचन(५)विरोधश्च। गृह्यते चेत्, कोटिचतुष्टयभानमावश्यकम्, अभावमात्रग्रहे(६) चित्रत्वासिद्धिः। न च कोटिचतुष्टयात्मकमेकं विज्ञानं भवितुमर्हतीत्यनायत्या अन्यो(७)न्यस्य ग्रहणमभ्युपगन्तव्यम्, तथा च प्रमाणबाधितं चित्रस्य मिथोविरुद्धधर्म्मवदनेकस्याद्वैतमभेद(८)मुपे-

दीधितिटिप्पणी।

अपि चेत्यस्याथ(९) वदाति। किञ्चेति। न चित्रत्वसिद्धिरिति। उक्ताभावचतुष्टयवत्त्वमेव तस्य चित्रत्वं, तस्य यदि प्रमाणेनाग्रहणं न तत्सिद्धिरित्यर्थः। स्ववचनेति। इत्थंरीत्या चित्रं ज्ञानं न गृह्यते इति वचनेनैव विरोधः। एतद्वाक्यप्रविष्टप्रतियोगिकोटौ उक्तरीत्या ग्रहणनिरासानुपपत्त्याऽमानत्वादुक्तवाक्यस्य, इत एव तादृशग्रहणलाभात्। एतत्पर्यन्तं तत्राप्रतिभानमनुत्तरमिति मूलं व्याख्याय प्रतिभाने त्विति मूलं व्याचष्टे। गृह्यते चेदिति। ननु प्रतियोगिनं विनैवाभावचतुष्टयग्रहणाधीनमेव चित्रत्वमत आह। अभावमात्रेति। आश्चर्याभाव एव तदित्यर्थः। ननु कोटिचतुष्टयग्रहणे

---

(१) नार्थ—पुण पु० पा०। (२) पक्षे—कलि० मु० पु० पा०।

(३) पक्षस्य—कलि० मु० पु० पा०। (४) सिद्धिश्च—पुण० पु० पा०।

(५) स्ववचनेति। चतुःशिखरीशून्यमिति वचनं चतुःशिखरीगोचरज्ञानजनकं चेत्, तदा एकस्य चतुःशिखरतानुपपत्त्या विरोधः। तदजनने व्यर्थमेव स्ववचनमिति भावः।—गुणानन्दः। (६) अभावमात्रेत्यत्र मात्रपदेन प्रतियोग्युपरागव्यवच्छेदः।—गुणानन्दः।

(७) अन्ये—पुण० पु० पा०।

(८) अद्वैतमभेदमिति। अवतारणीयग्रन्थस्याद्वैतपदस्य छलतोऽर्थविवरणम्, एवं द्वैतं भेदमित्यग्रेतनमपि।—गुणानन्दः। (९) स्याभासं-पा० २ पु०।

अपि चात्र वस्तुतश्चतुष्कोटिविरहे चेतसो भाषान्तरेणेदमुक्तम्,(१) यदनात्मान एवैताश्चतस्रः कोटयो भासन्ते न वा(२) प्रतिभान्तीति(३)। तत्राप्रतिभासनमनुत्तरम्। प्रतिभासने तु ग्राह्यलक्षणायोगेपि ग्राह्यभाव इति चित्रमेतत्। तथा च चित्राद्वैतादद्वरं चित्राद्वैतमस्तु प्रतिभासनानुरोधादिति।

दीधितिः।

क्ष्य चित्रस्य द्वैतं भेद एवाङ्गीक्रियताम्, तथा सति नीलपीताद्यनेकोल्लेखित्वमेकत्वं च ज्ञानस्यानुभूयमानमनुरुद्धं भवतीत्याह। अपि चेति। ग्राह्यलक्षणम् अभेदः॥

दीधितिटिप्पणी।

च को दोषोऽत आह। न चेति। प्रमाणबाधितं अद्वैतरूपमभेदमुपेक्ष्येति सम्बन्धः। मूले, भाषान्तरेणेति। तद्वचनेतरभाषया। इदम् वक्ष्यमाणोभयकोट्यन्यतरत्। उक्तम्, उपेयम्। अभावचतुष्टयस्यैव ज्ञानात्मकतया प्रतियोगिनस्तदनात्मकत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह। अनात्मान इति॥

कल्पलता।

किं चैताश्चतस्रः कोटयो भासन्ते न वा। आद्ये ज्ञानाभिन्ना एव भासन्ते इति पक्षः स्ववचनविरोधादेव त्याज्यः। अभाने चतुष्कोटिशब्दप्रयोगस्यैवानुपपत्तिरित्याह। अपि चेति। चित्राद्वैतमिति। ग्राह्यलक्षणाभावेपि ग्रहणमित्येकं चित्रं, तच्च ग्रहणमेकत्वानेकत्वविधुरमिति तन्मतानुसारादपरश्चित्रमित्यर्थः॥

---

(१) मुक्तम्, यदमुक्तम्—पा० २ पु०। (२) न चा—पा० २ पु०।
(३) प्रतिभासन्त इति—पा० २ पु०।

स्यादेतत्। बहिरन्तरुभयत्रा(१)पि ग्राह्यलक्षणक्षतिरस्तु, प्रकाशमानत्वं तु नीलादीनामशक्यापह्नवम्, तावन्मात्रं चास्माकमभिमतमिति चेत्। तदेतद्विक्रीतगवीरक्षणम्। किमिदं हि प्रकाशमानत्वं यत् सर्वथा ग्राह्यलक्षणक्षतावपि न क्षीणम्। न प्रकाशसम्बन्धः, नियमानुपपत्तेरित्युक्तम्। न प्रकाशतादात्म्यम्, चित्रत्वा(२)नुपपत्तेरित्युक्तम्। तस्मान्नीलादीनां प्रकाशमानत्वं परिपालयता ग्राह्यलक्षणे यत्नः कर्तव्यः, परिहर्तव्यं वा प्रकाशमानत्वम्। अन्यथा तपनीयमपनीय वाससि ग्रन्थिकर्तार-

दीधितिः।

नीलादीनां बाह्यत्वे ज्ञानात्मकत्वे च ग्राह्यत्वासम्भवाद्यन्मास्तु, प्रकाशमानत्वादेव तेषां ज्ञानाभेदः साधयितव्य इत्याशङ्कते। स्यादेतदिति। ग्रहणानां क्वाचित्कनीलपीताद्याकारस्य कारणतया बाह्यं नीलादिकमुपेयम्। आकारं परित्यज्य बाह्याङ्गीकरणं काञ्चनपरिहारेण(३) वसने ग्रन्थिः, बाह्यत्यागे नीलादीनामसम्भवतः प्रकाशमानत्वस्य हेतुत्वेनोपादानं गगने

दीधितिटिप्पणी।

ग्राह्यत्वासम्भवादिति। बाह्यत्वपक्षे अतिप्रसङ्गापत्त्या ज्ञानात्मकत्वे च चित्रत्वानुपपत्त्या नीलादीनां ग्राह्यत्वरूपहेत्वसम्भव इत्यर्थः। तत् ग्राह्यत्वरूपं हेतुर्मास्तु। तेषाम् नीलादीनाम्। उपेयम्, आकारवादिना नैयायिकेन, बाह्याङ्गीकारे युक्त्यन्तराभावात्। बाह्याङ्गीकरणं नैयायिकैः, यथा सुवर्णार्थमुपादेयस्य ग्रन्थेस्तेन विनैवोपादानं हास्यकारि, तथा आकारार्थमुपादेयबाह्यस्य नियामकं स्वाकारं विनैवाङ्गीकरणमपि तथेति। यदाकारवादिनैयायिकयोर्विभाव्यैतद्भवता दूषितं, इदानीं ततोपि भवन्मतं हास्यास्पदमिति समुदा-

(१) भयथा--कलि० मु० पु० पा०। (२) चित्रा--पा० २ पु०।
(३) परित्यागेन-पुण० पु० पा०।

मुपहसासि, स्वयं च कनकमुपादाय गगनाञ्चले ग्रन्थिं करोषीति। सेयं (सर्वप्रकारमसिद्धिः) सर्वप्रकारं

दीधितिः।

ग्रन्थिः। सर्वप्रकारमिति। यदि क्वचिद्भेदे(१)पि ग्राह्यत्वं यदि वा न क्वापि भेदे ग्राह्यत्वमुभयथापि विपक्षे बाधकाभावान्न व्याप्तिसिद्धिः। एवं भेदे ग्राह्यत्वे ग्राह्यत्वादे(२)र्विपक्षवृत्तित्वं, भेदे चाग्राह्यत्वे स्वप्रकाशनिषेधात् चित्र(३)प्रत्ययानुपपत्त्या चाभेदे ग्राह्यत्वायोगात् सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वमित्येके वदन्ति।

दीधितिटिप्पणी।

यार्थः। उभयथाऽपीति। तथा च तन्मते सर्वप्रकारपदमुभयमतपरमिति भावः। न व्याप्तिसिद्धिरिति। असिद्धिपदं व्याप्यत्वासिद्धिमात्रपरमिति भावः। अनैकान्तिकमिति व्याचष्टे। एवमिति। अत्रापि सर्वप्रकारपदं तथैव बोध्यमित्याह। भेद इति। ग्राह्यत्वादेः ग्राह्यत्वादिहेतोः। विपक्षेति। विपक्षवृत्तित्वरूपमनैकान्तिकत्वमित्यर्थः। स्वप्रकाशेति। ग्राह्यत्वरूपहेतोर्देशभेदात् सपक्षवृत्तित्वं नास्ति। स्वप्रकाशनिषेधात् स्वग्राह्यत्वाभावात्। ननु स्वप्रकाशनिषेधेऽपि नीलादिना सममभेदेनैव ग्राह्यत्वस्य सपक्षवृत्तित्वमत आह। चित्रेति। भेदे ग्राह्यत्वस्य भवदनभ्युपगमात् तदेव विपक्षवृत्तित्वं, तथाच साधारणानैकान्तिकत्वमित्यर्थः। सर्वज्ञानमिति ज्ञानस्याभेदेऽपि ग्राह्यत्वस्य नैयायिकैरप्यङ्गीकारात् सपक्षवृत्तित्वमस्तीत्यस्वरससूचनाय एक

(१) क्वचिदिति। किञ्चिज्ज्ञानग्राह्यत्वं भेदेऽपि यदि तदा एतज्ज्ञानग्राह्यत्वेन एतदभेदे साध्ये अप्रयोजकत्वान्न व्याप्तिग्रहः। भेदेऽपि ज्ञानान्तरविषयत्ववत् एतज्ज्ञानविषयत्वस्याप्युपपत्तेः। यदि च न क्वापि भेदे ग्राह्यत्वं तदा विपक्षे बाधकाभावः। विपक्षे बाधकग्राहकप्रमाणस्य परस्परविरुद्धनानापदार्थाभेदानुपपत्त्या तदनवतारे कथं व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः। इदमुपलक्षणम्, व्याप्तेरपि नानापदार्थघटिततया एकस्मिन्ज्ञाने तदात्मकत्वानुपपत्त्या व्याप्तेरपि कथं प्रसिद्धिरित्यपि बोध्यम्।—गुणानन्दः।

(२) ग्राह्यत्वादेरित्यादिपदात् प्रकाशमानत्वादिपरिग्रहः।—गुणानन्दः।

(३) स्वप्रकाशनिषेधस्य प्रसाध्याङ्गकत्वादाह। चित्रेति। हेतुद्वयं सपक्षव्यावृत्तत्वमात्रान्वयि। तन्नये च सर्वप्रकारं भेदे ग्राह्यत्वे अग्राह्यत्वरूपमभ्युपगच्छत इत्यध्याहारेण अङ्गसमर्थनं बोध्यम्।—गुणानन्दः।

चानैकान्तिकत्व(१)मिति।

दीधितिः।

अन्ये पुनः (स) प्रकारमसिद्ध्यादेरेवाहुः। तथाहि, नीलादे- र्ज्ञानाकारस्य निरा(२)कारज्ञानवादिनां, बाह्यस्य च विज्ञानवादि- ना(३)म(४)सिद्धत्वादुभयसाधारणनीलत्वाद्यभावात्, ज्ञाने सि- द्धसाधनात्,बा(५)ह्ये च बाधात्, आश्रयविशेषणसन्देहाभावा(६)- द्वा(७)श्रयासिद्धिः, स्वप्रकाशनिषेधात् सहोपलम्भनियमस्य(८) स्वरूपासिद्धिः, विपक्षे बाधकाभावात् तदवृत्तिधर्म्मशून्यत्वस्यो- पाधित्वाच्च सर्वेषां व्याप्यत्वासिद्धिः। एवं(९) सर्वेषां पक्ष-

दीधितिटिप्पणी।

इति। असिद्ध्यादेरिति। आदिशब्देनानैकान्तिकपरिग्रहः। तथा च सर्वा असिद्धयः सर्वाणि चानैकान्तिकानीति सर्वप्रकारपदार्थः। नीलादेरिति। नीलाकारज्ञानं पक्षीकर्तुं न शक्यते, नैयायिकमते- ऽसिद्धत्वात्। बाह्यं च न शक्यते, इतरवादिनाऽनङ्गीकारादित्यर्थः। ननु ज्ञानत्वरूपेण पक्षीकर्तव्यं नीलत्वादिरूपेणैव वात आह। ज्ञान इति। तथा च सिद्धसाधनबाधनिबन्धना पक्षेऽसन्देहात् सन्दिग्धसा- ध्यकत्वरूपविशेषणाभावादाश्रयासिद्धिरित्यर्थः। सर्वा असिद्धीर्दर्श- यित्वा सर्वान्व्यभिचारान्दर्शयति। एवमिति। ननु तत्तदंशग्राह्यत्व-

---

(१) चानैकान्तिक--पुण० पु० पा०। (२) नीला-कलि० मु० पु० पा०।

(३) विज्ञानवादिनामित्यत्र असिद्धत्वादित्यनुषज्यते। बाह्यस्येत्यत्र नीलादेरिति प्राक्त नम्। उभयेति। ज्ञानाकारो बाह्यश्चेत्युभयम्। तथा च ज्ञानात्मकस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनम्, बाह्यस्य च तत्त्वे बाध इति। इदमुपलक्ष म्, उभयसाधारणतदुपगमेपि अंशतः सिद्धसाधनात्। तन्नये पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेरुद्देश्यत्वे अंशतो बाधोद्धारो दुर्वार एवेति ध्येयम्। गुणानन्दः।

(४) निराकारज्ञानवादिनां म-पुण० पु० पा०।

(५) ग्रा-पुण० पु० पा०। (६) सन्देहाभावादिति। तस्य पक्षतात्वमभ्युपेत्य, न चेत् साधकबाधकमानाभावरूपतद्योग्यतापरं तत्पदमिति ध्येयम्।—गुणानन्दः।

(७) बादा-पुण० पु० पा०। (८) सहोपलम्भनियमः, ज्ञानाविषयकप्रतीत्यविषयत्वम्। विपक्षे बाधकाभावादिति व्याप्त्यग्रहरूपव्याप्यत्वासिद्धिसम्पादनाय। व्याप्त्यभावरूप व्याप्यत्वा- सिद्धिसम्पादनायाह। तदवृत्तीति। प्रकाशावृत्तीत्यर्थः। साधनाव्यापकत्वसन्देहाधीनश्चायं सन्दिग्धोपाधिः। अनौपाधिकत्वरूपव्याप्तेरभाव इति भावः। यद्वा अनौपाधिकत्वस्य विपक्षे- बाधकत्वमाशङ्क्य निराकरोति। तदवृत्तीति।—गुणानन्दः।

(९) सर्वेषां हेतूनां सर्वप्रकारमनैकान्तिकत्वं व्युत्पादयति। एवमित्यादि। केवलान्वयि-

दीधितिः ।

त्वेऽनुपसंहार्य्यत्वम्, विशिष्य पक्षत्वे तज्ज्ञानाभेदे साध्ये ग्राह्यत्वस्य साधारण्यम्, तज्ज्ञानग्राह्यत्वस्य च स्वप्रकाशनिषेधादसाधारण्यम्, साधारण्यमपि विचित्रज्ञानवेद्येऽलीके भेद इति । केचित्तु प्रकारो विचारस्ये(१)त्याहुः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

मेव हेतूक्रियतामत आह । तज्ज्ञानेति । अलीक इति । अलीकेन सममभेदस्य तैरनङ्गीकारादित्यर्थः । सन्देहाद्यभावे आश्रयासिद्धौ मानाभाव इत्यस्वरसश्च अन्ये इत्यनेन सूचितः । केचित्त्विति । तथाच सर्वप्रकारमित्यस्य सर्वप्रकारेण विचारे क्रियमाण इत्यर्थः ॥

कल्पलता ।

ननु नीलादयः प्रकाशात्मानः, प्रकाशमानत्वादित्येतावन्मात्रम(त्रा)स्मदभिमतं, न तु स्वस्य परस्य वा वेदनमित्यस्मदभिमतमिहेत्याशङ्कते । स्यादेतदिति । तदुक्तं(२) ज्ञानश्रिया,

"प्रकाशमानं नीलादि जडं वाऽजडमेव वा ।
इति प्रकरणेऽस्माभिर्बुद्धित्वे(३) हेतुरुच्यते ॥" इति ।

बहिरन्तरिति । स्वसम्वेदने परसम्वेदने वा ग्राह्यलक्षणक्षतिरस्त्वित्यर्थः । नीलादीनां प्रकाशमानत्वं त्वयैव दूरीकृतं, त्वयैव च ज्ञानाभिन्नत्वे साध्ये हेतुत्वेनोपादीयत इत्युपहसति । तदेतदिति । न प्रकाशेति । व्यापाराधानमन्तरेण नियमानुपपत्तेरिति त्वयोक्तम्, न प्रकाशतादात्म्यं विरुद्धधर्म्माध्यासेन(४) वि-

धर्मावच्छिन्नपक्षतावत्वस्य प्राचां मते तत्त्वात् । ज्ञानान्तरे ग्राह्यत्ववति तज्ज्ञानभेदात् तन्नयमालम्ब्य तज्ज्ञानग्राह्यत्वस्य साधारण्यं व्युत्पादयति । साधारण्यमिति । एतन्नये सिद्धेरभाव एवासिद्धिः, अव्ययीभावाच्च नपुंसकम्, तद्विशेषणं च सर्वप्रकारमिति ध्येयम् ।—गुणानन्दः ।

(१) विचारस्येति । एतन्नये कुर्वत इत्यध्याहारेण समन्वयो बोध्यः ।—गुणानन्दः । विचित्रस्य—कलि० मु० पु० पा० । (२) उक्तं--पण० पु० पा० ।

(३) बुद्धि--पुण० पु० पा० । (४) ध्यासे--पुण० पु० पा० ।

कल्पलता ।

आकारज्ञानस्य भेदप्रसङ्गादिति मयोक्तं, तथा चोभ-यथापि प्रकाशमानत्वं नीलादीनामनुपपन्नं, तथा च भेदेपि विषयविषयिभावोभ्युपगन्तव्य(१) इत्युपसंह-र(२)ति । (तस्मादिति ।) अत्र ज्ञानश्रिया तदय(३)-माकारबाह्यतामतिबाह्य (बाह्य)त्वाद्व्यवसायिनो भेद-साधनविधिस्तपनीयमपनीय वाससि ग्रन्थिकरणवृ-त्तान्तमनुहरतीति सोत्प्रा(४)समुक्तं, तदिदानीमवसर-प्राप्तेनोपहासान्तरेण शिथि(५)लयन्नाह । अन्यथेति । नीलादीनां ज्ञानाकारता तावत्(६) तपनीयं, तत्त्वया परित्यक्तं, बाह्यरक्षा(७) वाससि ग्रन्थिः स च क्रियते । तच्चानुपपन्नम् । न हि ज्ञानाकारतिरस्कारे ग्राह्यलक्ष-णस्थितिरिति(८) परोपहासार्थः । यथा भेदे ग्राह्यलक्ष-णाभावस्तथा स्वसम्वेदनेपि, तथा च सर्वथा ग्राह्यलक्ष-णाभावेपि प्रकाशमानत्वस्य गगनाञ्चलग्रन्थेः करणमि-ति परं प्रति नैयायिकानामुपहासः । सेयमिति । नीला-दि(९) ज्ञानाभिन्नं प्रकाशमानत्वात्, सहोपलम्भाद्वेत्या-दि(१०)हेतूनां नीलादिबा(११)ह्यानभ्युपगमे आश्र-यासिद्धत्वं, अभेदे भेदेपि च(१२) ग्राह्यलक्षणाभावात् स्वरूपासिद्ध(त्व)म् । तदुष्टत्तियावद्धर्मवत्त्वं हि तदभेदे साध्ये(१३)उपाधिरिति सोपाधित्वादुव्याप्यत्वा(१४)-

---

(१) गम्यत--पुण० पु० पा० । (२) इत्युपहस--पुण० पु० पा० ।
(३) तदूद--कलि० मु० पु० पा० । (४) सोद्रा--पुण० पु० पा० ।
(५) ग्रन्थि--पुण० पु० पा० । (६) ज्ञानाकारभावं--कलि० मु० पु० पा० ।
(७) बाह्यं वस्तु--कलि० मु० पु० पा० । (८) स्थितिर--कलि० मु० पु० पा० ।
(९) नीलं--कलि० मु० पु० पा० । (१०) द्वेत्यादी--कलि० मु० पु० पा० ।
(११) दिग्रा--पुण० पु० पा० । (१२) भेदेऽभेदः--पुण० पु० पा० ।
(१३) साध्ये--नास्ति, पा० पुण० पु० । (१४) सोपाधित्वा--पुण० पु पा० ।

कल्पलता ।

सिद्धत्वं चेत्यर्थः । सर्वेति । प्रकाशमानत्वात्सहोपलम्भाद्वेत्य(१)स्यालीके भेदेऽपि गतत्वात् साधारणत्वं, स(२)पक्षविपक्षव्यावृत्तत्वाद्वा(३)ऽसाधारणत्वम्, अत एव चानुपसंहारित्वं चेत्यर्थः । यद्यप्येकत्र साधारणानैकान्तिकत्वमसाधारणानैकान्तिकत्वं चानुपपन्नम्, तथापि विकल्प ऊ(४)हनीयमिति ॥

एतेन द्वितीयः (पक्षः) प्रत्युक्तः । न हि सजा(५)-तीयत्वेन ग्राह्यलक्षणवैधुर्यमुत्सार्यते, अतिप्रसङ्गस्य तादवस्थ्यात् । जडत्वे प्रकाशासम्भावनैवेति चेन्न । तु-

दीधितिः ।

एतेन ग्राह्यलक्षणवैधुर्येण असिद्ध(६)त्वेन च । द्वितीयः पक्षः अभिन्नजातीयत्वम् । अतिप्रसङ्गस्येति । साजात्यस्य नियामकत्वे सर्वज्ञानानां सर्व(७)ग्राह्यत्वापातादित्यर्थः । प्रकाशकत्वं प्रकाश्यत्वव्यापक(त्व)म्, न च विना व्यापकं व्याप्यसम्भव इत्याशङ्कते । जडत्व इति । जडत्वम् अप्रकाशकत्वम् । प्रकाशा(८)-सम्भावना प्रकाश्यत्वासम्भावना । ज्ञानजातीयमपि किञ्चिदेव किञ्चिद्गृह्णाति न सर्वं सर्वम्, अत्र यद्यभेदो नियामको न

दीधितिटिप्पणी ।

ननु जडत्वे प्रकाशकत्वस्यैवासम्भवे नाप्रकाशविषयत्वस्य सम्भव अत आह । प्रकाशकत्वमिति । प्रकाशकमपीत्येव वक्तुं युक्तमत आह ।

(१) प्रकाशमानत्व—पुण० पु० पा० । (२) स च—पुण० पु० पा० ।
(३) व्यावृत्तत्वाच्च—पुण० पु० पा० । (४) ग—पुण० पु० पा० ।
(५) सञ्जा—पा० २ पु० ।
(६) ज्ञानान्तरस्य ज्ञानान्तरेण विषयीकरणे अभेदेन ग्राह्यग्राहकभावस्य वैधुर्येण असम्भवेन । असिद्धत्वेन, स्वप्रकाशनिषेधात् सहोपलम्भनियमस्यासिद्धत्वेन, विपक्षे बाधकाभावाद्व्याप्यत्वासिद्धत्वेन वा ।—गुणानन्दः । ग्राह्यलक्षणवैधुर्येण सि—पुण० पु० पा० ।
(७) सर्वज्ञान—पुण० पु० पा० । (८) प्रकाश—पुण० पु० पा० ।

ल्य(१)त्वात्। यथा ह्यस्वसम्वेदनवादिनः परं प्रति प्रकाशमपि ज्ञानमात्मनि जडमेव, तथा स्वसम्वेदनमात्र(२)-वादिनोपि। स्वा(३)त्मनि प्रकाशमान(४)मपि ज्ञानं परं प्रति जडमेव। कथञ्चित् बुद्ध्यन्तरेप्यजडं(५) चेत्, बाह्येपि तथा(६) किं न स्यादिति सन्दिग्धविपक्षवृत्तित्वम्।

दीधितिः।

तर्ह्यन्येन ज्ञानेनान्यज्ञानग्रहणम्। अथ कारणसामर्थ्यम्, तदा बाह्यस्यापि ग्रहणम्, बाधकाभावादित्याह। तुल्यत्वादिति। प्रकाशयतीति प्रकाशम्(७), इन्द्रियसन्निकर्षादि(८)विरहादात्मनि जडमेव, अभेदविरहात्(९) परं प्रति जडमेव, तथा च स्वमात्रसम्वेदनवादिना(१०)मिव तवापि नान्येनान्यग्रहणम्, कथञ्चित् स्वकारण(११)सामर्थ्यात् ज्ञानत्वे(१२) साध्ये ग्राह्यत्वस्य हेतोः सन्दिग्धविपक्षवृत्तित्व(१३)मित्याखण्डलार्थः॥

दीधितिटिप्पणी।

प्रकाशयतीति। ननु स्वमात्रसंवेदनवादिन एव मूलोक्तो दोषः, न तु स्वजातीयसंवेदनवादिनाम् इति मूलेन कस्योपरि दूषणं दत्तमत आह। तथा चेति। स्वतज्जातीयसंवेदनवादिनः नान्येनान्यग्रहणं स्यात्॥

---

(१) मत्व-पा० २ पु०। (२) स्वसम्वेदन-कलि० मु० पु० पा०।

(३) मा—पुण० पु० पा०। (४) प्रकाश—कलि० मु० पु० पा०।

(५) प्यजडमेवेति—पा० २ पु०। (६) तथैव—पा० २ पु०।

(७) ल्यन्तत्वे नपुंसकत्वानुपपत्तेराह। प्रकाशयतीति।—गुणानन्दः।

(८) आत्मनि जाड्ये हेत्वाकाङ्क्षायामाह। इन्द्रियसन्निकर्षादीति। विरहो जन्यतासम्बन्धेन।—गुणानन्दः। (९) परं प्रति जाड्ये हेतुं पूरयति। अभेदविरहादिति।—गुणानन्दः।

(१०) स्वसम्वेदनमात्रवादिनामित्यत्र यथाश्रुते मात्रस्य प्रकृतार्थासम्पादकत्वात् बाधितत्वाच्चाह। स्वमात्रेति।—गुणानन्दः।

(११) कथञ्चिदित्यस्य सजातीयत्व इत्यर्थे बाह्येपीत्यस्यासङ्गतेराह। स्वकारणेति।—गुणानन्दः।

(१२) सन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्य साध्यहेत्वाकाङ्क्षायामाह। ज्ञानत्व इत्यादि।—गुणानन्दः। ज्ञानत्वेन—कलि० मु० पु० पा०। (१३) विपक्षस्य साध्याभाववतः स्वरूपेण वा सन्देहस्य हेतुदोषाभावात्पूरयति। वृत्तित्वमिति।—गुणानन्दः।

कल्पलता ।

एतेनेति । ग्राह्यलक्षणाभावेनेत्यर्थः । अनैकान्तिकत्वेनेत्यन्ये । द्वितीयः पक्षः नीलादीनां ज्ञानाभिन्नजातीयत्वम् । सजातीयस्यापि ग्रहे ग्राह्यलक्षणक्षतिस्तदवस्थेत्याह । न हीति(१) । अतिप्रसङ्गस्येति । घटपटादीनां सर्वेषां ज्ञानजातीयतया घटज्ञानस्य पटविषयत्वप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेत्यर्थः । प्रकाशमानत्वेन ज्ञान(स)जातीयत्वं सेत्स्यति, जडस्य प्रकाशमान(२)त्वानुपपत्ति(३)रित्याशङ्कते । जडत्व इति । तुल्यत्वादिति । यथा भिन्नतया जडं न प्रकाशते तथै(४)वाजडमपीत्यर्थः । एतदेवाह । यथा हीति । नैयायिकानां ज्ञानं स्वात्मनि जडं, बौद्धानां तु स्वभिन्नज्ञानजातीयमपि जडमेव, तथा च तदपि कथं गृह्णीयादित्यर्थः । ननु ज्ञानजातीयं स्वभिन्नमपि प्रकाशयति, न तु जडजातीयमित्यत आह । कथञ्चिदिति । ज्ञानानां स्वभिन्नप्रकाशनसामर्थ्यं यदि तदा स्वभिन्नं जडमपि प्रकाशयत्विति विपक्षे(५) बाधकाभाव इत्यर्थः ॥

ननु बाह्ये सर्वथैव ग्राह्यलक्षणक्षतिः, इह तु

दीधितिः ।

स्यादेतत् । भेदस्य(६) साजात्यस्य वा ग्राह्यत्वनियामकत्वेऽतिप्रसङ्गा(७)दभेदस्य तथात्वे च चित्रप्रत्ययानुपपत्तेर्न(८)तद-

(१) नहीति—नास्ति पा० पुण० पु० । (२) प्रकाश—कलि० मु० पु० पा० ।

(३) नुपपत्ते—पुण० पु० पा० । (४) तद्वदे—कलि० मु० पु० पा० ।

(५) विपक्ष—पुण० पु० पा० ।

(६) साजात्ये अभेदे वा ग्राह्यत्वसम्भवे समानोपादानकत्वस्य नियामकत्वानुसरणानुपपत्तेर्बाह्य इव तत्राप्यनुपपत्तिमाह । भेदस्येति । ज्ञानभेदस्य बाह्यत्वम्येत्यर्थः । यद्वा भेदस्य स्वभेदस्य । साजात्यस्य स्वसमानजातीयत्वस्य ज्ञानत्वस्येति यावत् ।—गुणानन्दः ।

(७) अतिप्रसङ्गात्, सर्वेषां बाह्यानां स्वभिन्नानां ज्ञानानां च सर्वेषां स्वविषयत्वापातात् ।—गुणानन्दः । (८) ने—कलि० मु० पु० पा० ।

समानोपादानतानियमेन चित्राकाराणां परमार्थभिन्ना-
नामेव व्यतिवेद(१)नसिद्धिः । न । मिथः प्रथानि-

दीधितिः ।

(२)स्तु, अभिन्नोपादानकत्वं तु तथा(३) भवेत्, न च बा-
ह्य(४)विज्ञानयोरेकोपादानकत्वं(५) नाम, सजातीयकारण(६)-
स्यैवोपादानत्वात्, तच्च स्वस्येव स्वसहोत्पन्नस्य विज्ञानान्तर-
स्याप्यविशिष्टम्, तेन(७) सहोत्पन्ना नीलपीतादि(८)प्रत्ययाः
स्वात्मानं परं च गृह्णन्तो(९) भवन्ति विचित्रप्रत्यया इत्याश-
ङ्कते । नन्विति । इह विज्ञाने । चित्राकाराणां नीलपीतादिप्र-
त्ययानाम्(१०) । व्यतिवेदनम्(११) मिथोग्रहणम् । एवमपि

दीधितिटिप्पणी ।

नैतदस्तु न तेषां नियामकत्वमस्तु । तथा उक्तनियामकम् । तच्च
अभिन्नोपादानकत्वञ्च । अविशिष्टमिति । एतन्मते आलयविज्ञानेन
एकदा ग्राह्यग्राहकज्ञानद्वयं जन्यते, कार्यभेदस्तु तत्तद्व्यक्तिनियामके-
तरकारणाधीन इति तयोरालयरूपाभिन्नोपादानकतया ग्राह्यग्राहक-
भाव इति । ननु मया एकोपादानकत्वमेव नियामकमङ्गीकृत्यातिप्रसङ्गो
निवार्यते, न तु सामग्रीसामर्थ्यं, अतीतानागतनिखिलज्ञानानामेक-
व्यक्तिसमानोपादानकत्वाभावात् । एतदुपादानस्य क्षणिकतया काला-

(१) व्यतिवेच-पा० २ पु० । (२) एतत्, उक्तानां ग्राह्यत्वनियामकत्वम् ।-गुणानन्दः।

(३) तथा, ग्राह्यत्वनियामकम् ।—गुणानन्दः ।

(४) इच्छासुखादीनामपि ज्ञानेन तुल्योपादानत्वे अतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह । बाह्येति । इत्थञ्च स्वस्य स्वभिन्ननीलपीतात्मकज्ञानयोश्च स्वविषयत्वं व्युत्पादयति । तच्चेति । समानोपादान-कत्वञ्चेत्यर्थः ।—गुणानन्दः । (५) पादानत्वं-पुण० पु० पा० ।

(६) कारणत्व—कलि० मु०पु०पा० । (७) तेन, उक्तस्य नियामकत्वेन ।-गुणानन्दः ।

(८) नीलेत्यत्र आदिपदात् रक्तादिपरिग्रहः, तेन न बहुवचनानुपपत्तिः ।-गुणानन्दः ।

(९) गृह्णन्तः, विषयीकुर्वन्तः । विचित्रप्रत्ययाः स्वविषयविरोधिविषयिणो भवन्ति ।-गुणानन्दः । (१०) एतन्नये आकारस्योपगमे मानाभावाच्चित्रत्वानुपगमाच्च, इह । नीलादिप्रत्ययानामिति ।-गुणानन्दः । (११) व्यतीहारो हि स्वकीयस्य वस्तुनो मिथोऽर्पणम्, तद्ग्रहणायां च न तत्स्वकीयं, एतच्च न प्रकृत इत्यत आह । मिथ इति । ग्रहणम्, विषयिता ।-गुणानन्दः । व्यतीहार-इति गुणानन्दसम्मतः पाठः ।

यमे ह्युपादानमुखेन सामान्यतो वा सामग्रीसामर्थ्यमेव वक्तव्यम्, अन्यथा तथाविधकार्यानिष्पत्तेः(१),

दीधितिः ।

स्वकारणसामर्थ्यात्(२) विज्ञानं नियतज्ञानग्राहकमित्यायातम्, तथा च तत एव(३) नियतबाह्यग्राहकमपि भवेदिति सन्दिग्धा(४)नैकान्तिकत्वमिति दूषयति । नेति । हिशब्दो(५) हेतौ । उपादानं(६) यदि क्षणिकं स्यात्, स्यादपि तत्सामर्थ्यं नियामकम्, न त्वेतदस्ति, स्थैर्यस्य प्रतिसन्धानादिति सामग्रीसामर्थ्यं नियामकं(७) वक्तव्यम् । सामान्यतः कारणमात्र(८)मुखेन । तथाविधं कार्यम् नियत(९)विषयकं विज्ञानम् । अथायमाशयः, तज्ज्ञानग्राह्यत्वे तत्सामग्री(१०)जन्यत्वं नियामकमिति । नैतदपि । चित्रप्रत्ययानुपपत्तेः, सामग्र्यभेदे कार्यभे-

दीधितिटिप्पणी ।

न्तरभाव्यजनकत्वादत आह । उपादानं यदीति । मूले, उपादानमुखेन समवायिकारणत्वरूपेण । उपादानस्य स्थिरतया तन्मात्रं मा भूदतिप्रसङ्गान्नियामकम्, सामग्र्यास्तु क्षणिकतया तज्जन्यत्वमेव तथा वाच्यमित्यभिप्रायेण स्वयं दर्शयति । अथेति । हेतुमाह । सामग्र्यभेद

(१) नुत्पत्तेः—कलि० मु० पु० पा० ।

(२) स्वकारणस्य, स्वोपादानस्य । सामर्थ्यात्, नियामकत्वात् ।—गुणानन्दः ।

(३) तत एव, स्वकारणसामर्थ्यादेव । विज्ञानमिति प्राक्तनमत्रान्वयि ।—गुणानन्दः ।

(४) अवतारिकाछलेनैव पूर्वक इति व्याचष्टे । सन्दिग्ध इति ।—गुणानन्दः ।

(५) अग्रे पूर्वक एव दोष इति भविष्यति, तच्च नेत्यत्र न हेत्वाकाङ्क्षानिवर्तकमत आह । हि शब्द इति । तथाच पूर्वक एव दोषो यत इति लभ्यते ।—गुणानन्दः ।

(६) उपादानमुखेनेत्यत्रारुचिमाह । उपादानमित्यादि । एतावतैव परमते ग्राह्यत्वे नियामकं परीत्यैवाभिधातुं कारणमात्रमुखेनेत्यादिग्रन्थ इति भावः ।—गुणानन्दः ।

(७) सामग्रीसामर्थ्यादित्युपादानमुखेनेत्यत्र योजयित्वा तत्र विधेयं पूरयति । नियामकमिति ।—गुणानन्दः ।

(८) कारणमात्रेत्यत्र मात्रेण उपादानत्वस्यैव नियामकत्वव्यवच्छेदः ।—गुणानन्दः ।

(९) व्यतिवेदनस्य प्रक्रान्तत्वात् तत्परामर्शनिराकरणायाह । नियतेति ।—गुणानन्दः ।

(१०) तत्सामग्रीति । एतावतैव च बाह्यस्य ग्राह्यतानिरासः, तस्य ज्ञानसामग्र्यजन्यत्वादिति भावः ।—गुणानन्दः ।